

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

MATEJA SMONKAR – ROJEC

**POJMOVANJE, DOŽIVLJANJE IN ODNOS
DO SMRTI PRI NAŠIH PREDNIKI
SLOVANIH**

Diplomsko delo

Ljubljana 2008

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRŽBENE VEDE

MATEJA SMONKAR – ROJEC

Mentorica: izr. prof. dr. Vesna V. Godina

**POJMOVANJE, DOŽIVLJANJE IN ODNOS
DO SMRTI PRI NAŠIH PREDNIKI
SLOVANIH**

Diplomsko delo

Ljubljana 2008

moji mami

POJMOVANJE, DOŽIVLJANJE IN ODNOS DO SMRTI PRI NAŠIH PREDNIKIHI SLOVANIHI

V mnogih kulturah poznamo personifikacijo smrti. Kaže se kot okostnjak s koso, ki ne prizanaša sleherniku, ker smo pred njo vsi enaki. Gre za predstave, ki so nastale iz poganskih razmišljanj in iz katerih smo ljudje prišli do enega izmed ključnih spoznanj: vsako življenje se začne z rojstvom in se neizbežno konča s smrtjo. Pri naših prednikih Slovanih je bil zaključek posameznikovega življenja družbeno obredno zelo poudarjen. Smrt je bila v vsakdanjem življenju prisotna drugače kot danes. Slovani so svoje mrtve, katere so delili na »čiste« in »nečiste« pokojnike, pokopavali na različne načine (upepeljevanje, skeletni pokop), na različnih mestih (ob cerkvah, v hišah, v čolnih, v izdolbenih drevesnih deblih, na saneh, v krstah). Verjeli so v posmrtno življenje ter v dušo, vezano na telo, in v svobodno dušo, o čemer pričajo številni arheološki podatki o načinih pokopavanja ter različne šege in verovanja. Številne šege in navade naših prednikov so se ohranile vse do danes, vendar je njihov prvotni pomen pozabljen ali drugače razlagan ter zgolj še navada.

Ključne besede: Slovani, smrt, pogrebne šege in navade, slovanski grobovi, žrtvovanje.

OUR ANCESTORS' COMPREHENSION, EXPERIANCE AND RELATION WITH DEATH

The personification of death is known in many cultures. It is represented as a skeleton with scythe that doesn't show mercy to anybody. In confrontation with it, we are all the same. It is about the notion created from the pagan thinking, from which we became aware of one of the most important things; every life begins with birth and unavoidably ends with death. For our ancestors, the Slavs, the end of a persons life was very important socialy and ritauly. In everyday life, death was present in a different way than it is today. The Slavs believed in life after death. They devided the deceised in to the »clean« and the »unclean« deceised. They buries them in different places and in different ways (by the church, in the house, in a boat, on a sledge, in a chiseld out trunk, in a coffin). They also believed in a soul that was tied to a body and on the other hand a soul thet was free of all bond. There are many customs and believes that represent this and also different archeological data about the burial practice of the Slavs. Many customs and beliefs of our ancestors have been perserved up untill today, but their original meaning has been forgotten or explained differently and has become merely a habit.

Key words: the Slavs, death, funeral practice, Slavic graves, sacrifice.

KAZALO

UVOD	6
<i>1. SLOVANI</i>	9
1.1 O SLOVANIH	9
1.2 ŽIVLJENJE.....	11
1.3 SLOVANSKA MITOLOGIJA IN RELIGIJA	12
1.3.1 Slovanski bogovi.....	14
<i>2. SLOVANI IN SMRT</i>	17
2.1 POJMOVANJE SMRTI PRI SLOVANIH.....	17
2.1.1 Dobra smrt	17
2.1.2 Dobra smrt - »čisti« pokojniki, roditelji	18
2.1.3 Slaba smrt – »nečisti« pokojniki.....	21
2.2 DUŠA.....	22
2.2.1 Raj in pekel	25
2.2.2 Duša umrlega kot žival pri starih Slovanih.....	26
2.3 ŽRTVOVANJE.....	28
2.4 POGREBNE ŠEGE IN NAVADE	31
2.4.1 Načini pokopavanja	31
2.4.2 Kraj pokopa.....	31
2.5 SLOVANSKI GROBOVI.....	37
<i>3. POGREBNE ŠEGE IN NAVADE DANES</i>	41
3.1 SMRT V SLOVENSКИH LJUDSKIH ŠEGAH IN VEROVANJU	41
3.2 »INDICI SMRTI« - PREDSMRTNA ZNAMENJA, INTERPRETACIJA SANJ IN SIMBOLIKA SMRTI	41
3.3 ŠEGE OB UMIRANJU IN SMRT	42
SKLEP	47
VIRI IN LITERATURA	49

UVOD

Vprašanje smrti je eno izmed osrednjih vprašanj, ki si ga človek zastavlja skozi celotno zgodovino. Smrt je, ne glede na človekov svetovni nazor, med največjimi misteriji življenja. V večini svetovnih kultur zaznamujejo smrt kot nekaj skrivnostnega, kot tesnobno, prikazujejo jo kot nekaj strašnega. Ta tesnoba najverjetneje izvira iz strahu pred neznanim, iz strahu pred spremembami in novimi oblikami, ki bodo znikale tiste, na katere smo bili navajeni. Temu strahu se po ljudskem prepričanju pridružuje tudi strah pred vračanjem mrličev ali njihovih duhov, ki lahko živim močno škodujejo ali pa vsaj nagajajo.

V svojem diplomskem delu skušam v treh strnjenih poglavjih opisati, kako so smrt pojmovali in doživljali ter kakšen odnos so do smrti imeli naši predniki Slovani. Trdim, da je bil nekoč zaključek posameznikovega življenja družbeno obredno bolj poudarjen kot je danes. Smrt je bila v vsakdanjem življenju prisotna drugače kot danes. Čeprav so se je bali, so jo naši predniki sprejemali kot nekaj naravnega.

Z izjemo zadnjega dela, v katerem opisujem smrt v slovenskih ljudskih šegah in verovanju danes, zahteva tema, ki jo obravnavam, upoštevanje vseh slovanskih narodov – ne le južnih, temveč tudi zahodnih in vzhodnih Slovanov.

V prvem poglavju, ki je razdeljeno na tri podpoglavja, opisujem slovansko ljudstvo ter področje in čas, v katerem se je slovanstvo izoblikovalo. Nadalje opišem slovanski način življenja, socialno strukturo in politično ureditev. Prvo poglavje sklenem z opisom slovanske mitologije in religije. Gre za področje, ki je bilo do sedaj bolj malo raziskano, na podlagi razpoložljivih podatkov pa je težko zanesljivo opisati zgodovino nastajanja in razvoja stare slovanske religije in kulture. Tako sem s pomočjo sekundarnih pismenih, folklornih in materialnih virov podala le osnovne značilnosti le-teh.

V drugem delu naloge se osredotočim na glavno temo – Slovane in njihov odnos do smrti. Najprej opisujem strogo delitev umrlih na »čiste« in »nečiste« pokojnike, ki je bila značilna za Slovane ter na njihov odnos do pokojnikov. Ob temi »čistih« pokojnikov oziroma roditeljev izpostavim t.i. kult prednikov oziroma manizem, ki izraža vero v zagrobno življenje in je hkrati povezava pokojnika s še živečimi.

Nadalje pišem o tem, da so naši predniki verjeli v obstoj duše. Verovali so v dušo, vezano na telo, in svobodno dušo, o čemer pričajo zgodovinski viri, arheološki podatki o načinih pokopavanja ter nenazadnje tudi številne pogrebne šege in navade (npr. šega ponovnega oziroma dvojnega pokopa). Duša naj bi po smrti odšla v nav ali raj, ki ga opišem v opoziciji s peklom. Ob pojmu duše se osredotočam tudi na predstavo o duši kot živali, ki je bila med Slovani trdno zasidrana. Vendar pa je tu potrebno poudariti, da gre za pojav, ki ni značilen zgolj za Slovane, pač pa ga je mogoče najti praktično po vsem svetu.

V nadaljevanju naloge izpostavim žrtvovanje, ki je pri Slovanih igralo izredno pomembno vlogo. Opisujem krvave (ljudje, živali) in nekrvave žrtve (hrana, pijača, cvetje, orodje, orožje, obleka idr.), kraje in razloge za žrtvovanje.

V delu o pogrebnih šegah in navadah navajam dva načina pokopavanja, katera so poznali Slovani, in sicer upepeljevanje in skeletni pokop ter različne lokacije, kjer so Slovani pokopavali svoje mrtve. Posebej obravnavam pokop v čolnu, o katerem, med preučevalci slovanske kulture obstajajo številna nesoglasja o tem, ali gre za izvorno slovanski obred ali pa so ga le-ti prevzeli od drugih narodov. Zelo dober vir literature o tem obredu je magistrsko delo Mirjam Mencej, z naslovom »Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti« (1997), ki ga navajam. Navajam tudi celotno pričevanje arabskega popotnika Ibn – Fadlana, ki naj bi bil priča, domnevno slovanskemu, pogrebnemu obredu v čolnu.

Sledi zadnji del poglavja, v katerem opisujem slovanske grobove: oblike gomil, gomile z grobom upepelejenega mrliča, skeletne grobove, lego mrličev v grobovih in notranjost gomil.

V tretjem poglavju svoje diplomske naloge, skušam z opisom slovenskih ljudskih šeg in navad pokazati, da je v naših šegah ob smrti in pogrebnih ceremonijah, mnogo prvin, ki izvirajo iz časov in miselnosti naših davnih prednikov, vendar pa je danes njihov prvotni pomen pozabljen ali drugače razlagan ter zgolj še navada.

Diplomsko delo zaključujem s sklepom, v katerem povezujem vse ugotovitve, do katerih sem skozi pisanje naloge prišla, in skušam potrditi obe, na začetku postavljeni hipotezi.

Sledi še poglavje Viri in literatura, v katerem naštevam strokovno literaturo in internetne vire, ki so mi bili v pomoč pri pisanju naloge.

1. SLOVANI

1.1 O SLOVANIH

Slovani spadajo v veliko etnično skupino Indoevropcejev. Trenutno je na svetu približno 260 milijonov slovansko govorečih ljudi.

Viri o slovanski zgodovini so arheološke izkopanine ter različni pisni viri grških, rimskih in bizantinskih zgodovinarjev, med katerimi velja omeniti Prokopija iz Cezareje (6. stoletje),¹ Konstantina Porfirogeneta (10. stoletje) in Leona Diakona (10. stoletje) (Ovsec 1991: 44).

Področje, na katerem se je izoblikovalo slovanstvo, je bilo obširno ozemlje od reke Odre na zahodu do Dnjeptra in zgornje Volge ter Oke na vzhodu in od Baltiškega morja na severu do Karpatov na jugu. Sredi prvega tisočletja je bilo to ozemlje poseljeno s predniki Slovanov: Skoloti oz. Sklavi, Venedi, s plemeni, ki so nam znana le po gradiščih tako imenovanega djakovskega kulturnega kroga in Lugaljci. Prvi so živeli ob srednjem Dnjeptru, drugi ob zgornjem Dnjeptru, tretji ob zgornji Volgi in Oki, Lugaljci pa v porečju Visle in Varte.

Proces izoblikovanja Slovanov na tem ozemlju ni potekal enakomerno. Jedro je nastajalo na ozemlju današnje Ukrajine in Belorusije, in sicer zahodno od Dnjestra ter v porečju srednjega in zgornjega Dnjeptra. Od tod se je pozneje širilo v porečje Visle in Odre na eni ter zgornje Volge in Oke na drugi strani.

Skoloti, pozneje znani pod imenom Sklavi, so živeli med srednjim Dnjeprom in Karpati. Bili so domače prebivalstvo, ki je z osnovami segalo v 3. tisočletje pr. n. št., v čase tako imenovane tripolske kulture, ki je že poznala motično poljedelstvo in je imela široke kulturne vezi z Zahodnim Podonavjem in balkanskim jugom. Izkopanine naselij skolotske kulture so pokazale, da so v glinasti masi, uporabljeni za gradnjo prebivališč, rastlinske primesi. Nadaljnje raziskovanje teh ostankov kaže, da so v tem obdobju že

¹ Prokopij iz Cezareje (okrog 500–562 n.št.) omenja pleme Antov in Sklavov oz. Sklavenov. Po mnenju Ovsca gre za najstarejše poročilo o Slovanih (Ovsec 1991 :44). Za analizo Prokopijevih poročil o starih Slovanih pa je še vedno temeljno delo L. Niederle, *Mannuel de l'antiquite Slave* (Paris, 1926, v dveh zvezkih) (Gantar 1961: 28).

poznali pšenico, ječmen, rž in proso. V tistem obdobju je bilo to najbolj razvito kulturno središče Vzhodne Evrope, ki je tudi kasneje ohranilo kulturne vezi tako z zahodom kakor z jugom, z grškimi kolonijami severne obale Črnega morja, s skitosarmatskim vzhodom in celo z davnim Zakavkazjem (Baš 1949: 13).

Severno od Skolotov so še dolgo časa prebivali Venedi (oz. Veneti), severni predniki Slovanov. Vendar pa Venedi niso samo predniki Slovanov, temveč tudi raznih litovskih in baltskih plemen. Po svojem izvoru naj bi bili Litovci in Slovani pripadniki sorodnih ljudstev in so se šele postopoma ločili drug od drugega. To potrjuje večina jezikoslovcev (Baš 1949: 13). Venedi so bili poljedelci in živinorejci. Živel so v majhnih, z nasipi in rovi obdanimi gradiščih ter vzdrževali stike s skitsko-skolotskim jugom.

V 5. in 6. stoletju so se Slovani pričeli širiti. To jim je omogočil umik germanskih ljudstev iz njihove soseščine, pogojevali pa tudi prenaseljenost, slabo razvito poljedelstvo, nastajanje plemenski zvez in boljša vojaška usposobljenost. Njihove selitve so se razmahnile predvsem v 7. in 8. stoletju, ko so že bile osnovane tudi nekatere slovanske države. Selili so se v smeri vzhoda do Volge in Kaspijskega jezera (današnji Rusi, Belorusi in Ukrajinci), v smeri zahoda, skoraj do reke Labe (današnji Čehi, Slovaki, Lužiški Srbi, Poljaki) in v smeri juga, kjer so poselili Vzhodne Alpe, Balkanski polotok in srednje Podonavje (današnji Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari) (Baš 1949: 15).

Napadi Slovanov so bili do druge polovice 6. stoletja roparski, saj jim je šlo predvsem za vojne ujetnike, živino in dragocenosti. Od srede 6. stoletja pa ti pohodi niso več služili le ropu in plenu, temveč so bili neka vrsta oboroženega naseljevanja (Gruden 1910: 13).

Prvi slovanski sunek v Vzhodne Alpe je prišel s severa, s področja zahodno-slovanske jezikovne skupine. Okrog leta 550 se je ta prvi val obrnil s področja današnje Moravske proti jugu, prek Donave med Trauno na zahodu in Dunajem na vzhodu, zajel najprej ozemlje Zgornje in Spodnje Avstrije in se nato po dolinah alpskih rek postopoma širil v notranjost, vse do Karavank in ob Dravi še naprej proti jugovzhodu.

Drugi, z jugovzhoda prihajajoč slovanski val v Vzhodne Alpe, je bil nekoliko kasnejši in v tesni povezavi z Avari. Le-ti so po odhodu Langobardov v Italijo leta 568 obvladovali Panonsko nižino ter preko Donave in Save napadali Bizantinsko cesarstvo. Obri so združili velik del slovanskih plemen za skupni napad na Balkanski polotok in

Vzhodne Alpe. Slovansko-avarsko napredovanje je povzročilo propadanje starih antičnih struktur, med njimi tudi cerkvene organizacije (Štih in Simoniti 1996: 26).

Naselitev v Vzhodnih Alpah je bila do leta 630 v glavnem končana. Osvojena ozemlja zaradi gora, gozdov in močvirnatih rečnih dolin, niso gosto, niti enakomerno poselili. Prvotnih prebivalcev niso pobili, temveč so jih premagali in zaslužnili (Gruden 1910: 15). Za staroselce se je uveljavil naziv Vlahi. Med njimi in Slovani je prišlo do stika dveh ljudstev z različno stopnjo kulturne razvitosti. Razvitejša staroselska kultura je bila potisnjena v pozabo. Ostala so le nekatera krajevna, pokrajinska in rečna imena – Poetovio (Ptuj), Carnium (Kranj), Dravus (Drava). Z osvajanjem vedno novih področij so se večale tako kulturne kot tudi jezikovne razlike, med Slovani pa so se izoblikovali različni etnosi ²(Pleterski 1995: 556).

1.2 ŽIVLJENJE

Prvi pisani in arheološki viri poročajo, da so se Slovani največ ukvarjali s poljedelstvom. Do uvedbe tako imenovanega triletnega kolobarjenja so zemljo obdelovali s požigalništvom. Na jugu, kjer so prišli v stik z naprednejšimi sosedi (rimske pokrajine, Bizantinci), pa so že sredi prvega tisočletja uporabljali tudi ralo (Baš 1949: 53).

Požigalniški način obdelave zemlje je zahteval večjo skupnost ljudi. Slovani so živeli v zadrugah. Vsaka zadruga je bila skupina večjega števila krvnih sorodnikov, ki so imeli istega še živega ali pa že davno pokojnega prednika. V skupnosti so živeli zaradi skupne proizvodnje in potrošnje življenjskih dobrin. Središče družinskega življenja je bilo ognjišče, okoli katerega so se zbirali vsi člani zadruge (Verstva sveta 1977: 432). Vsaka zadruga je imela svojega poglavarja, ki so ga imenovali starešina. V začetku je bil to najstarejši mož, pozneje pa so polnoletni člani zadruge izmed sebe volili najmodrejšega in najizkušenejšega. Starešina je vodil vse hišne in gospodarske zadeve:

² Pojmovanje etnosa pred tisočletjem in še prej ni bilo takšno kot sedanje. Še najboljša definicija tedanjega etnosa (gensa) je bila, po mnenju Pleterskega, skupina ljudi, ki jih je družil skupni pravno-ideološki sistem, pri čemer npr. religija in tradicija pomenita dele ideologije. Del tega ideološkega sistema je bil lahko, ne pa nujno, tudi jezik. Tako pojmovanje etnosa je omogočalo tudi večkratno spremembo etnične identitete posameznika, kar nam izjemoma dovoljujejo spremljati pisni viri (Pleteski 1995: 537).

razdeljeval je delo, skrbel za vse potrebe in dohodke posameznih članov ter razsojal prepire med njimi. V času, ko so bili Slovani še pogani, je bil starešina tudi duhovnik zadruge in je skrbel za običaje daritve (Verstva sveta 1977: 433).

Zvezo več zadrug so imenovali župa. Središče župe je bilo gradišče, in sicer na težje dostopnem kraju, kamor se je ljudstvo sprva zatekalo pred nevarnostjo. Kasneje je postalo upravno in gospodarsko središče vsega dogajanja v župi. Tu so sodili, zamenjevali blago in opravljali daritve. Oblast je v glavnem izvrševala večja, zbor vseh svobodnih moških z orožjem, na katerem so sklepali o vsem, kar je bilo pomembno za celoto.

V nevarnosti za napad so se Slovani združevali v plemenske zveze in izbirali svoje vojake (Inzko 1991: 11). Z boji in osvajanjem novih pokrajin se je razkroj rodovno-plemenskega reda, ki se je začel s plenjenjem in premoženjskimi razlikami že v času preseljevanja, še poglobil. Tako plemenski in rodovni starešine kakor tudi močnejši odločnejši rodovi kot celote so si prisvajali večji del plena, pa tudi boljše in plodnejšo zemljo. To zemljo so obdelovali vojni ujetniki ter sužnji, ki se pri Slovanih omenjajo že od 6. stoletja dalje (Babič in Grafenauer 1953: 103). V zvezi z vse večjim napredkom poljedeljske tehnike je dobivala razdelitev obdelanega zemljišča vse bolj stalen značaj. To je posamezni rodbini omogočilo, da je okrepila svojo lastniško pravico do določenega zemljišča, vplivalo pa je tudi na razvoj vse večje premoženjske diferenciacije. Takšen razvoj v smeri rasti razredne družbe pa pri Slovanih pomeni družbeno podlago za teritorializiranje plemenske organizacije in nastanek že omenjenih plemenskih zvez, iz katerih so se na podlagi nadaljnjega družbenega razslojevanja razvile prve slovanske države (Babič in Grafenauer 1953: 104).

1.3 SLOVANSKA MITOLOGIJA IN RELIGIJA

Slovanska mitologija je celota mitoloških predstav starih Slovanov v času njihove enotnosti (Ivanov 1989: 1006). V zgodovini religije verjetno ni področja, ki bi bilo tako malo raziskano in tako težko dostopno, kot je področje verstva Slovanov. Na podlagi

razpoložljivih podatkov je težko zanesljivo podati zgodovino nastajanja in razvoja stare slovanske religije in kulture (Ovsec 1991: 24). S pomočjo rekonstrukcije sekundarnih pismenih, folklornih in materialnih virov lahko podamo le osnovne prvine. Pri rekonstrukciji pa moramo biti zelo previdni, ker s sabo potegne številne metodološke probleme. Taka je npr. *interpretatio romana*, ki razlaga vse religije po shemi rimskega panteona, sprejeti po verskih reformah v starem Rimu, v 3. stoletju pr.n.št. (Verstva sveta 1977: 430). Podobno lahko zavede *interpretatio christiana*, ki išče v vseh religijah nekega vrhovnega boga in vsa poganska božanstva enači s krščanskim hudičem, z demoni in drugimi zli duhovi, pri tem pa ne upošteva dejstva, da so Slovani častili naravne sile, ki so jih delili na dobre in zle, glede na njihovo koristnost ali škodljivost. V splošnem so svet opisovali s sistemom osnovnih vsebinskih dvojiških nasprotij, ki so določala prostorske, družbene in druge značilnosti tega sveta (Ivanov 1989: 1008). Nevšečnosti prav tako povzroča *interpretatio ecclesiastica*, ki poskuša slovanske religiozne predstave povezati z nedokazanim mišljenjem, da imajo Slovani povsod kipe bogov. Razlog za taka razmišljanja je v tem, da si ljudje v srednjem veku niso mogli zamišljati poganske religije brez svetišč z idoli iz srebra in zlata (Verstva sveta 1977: 431). Še manj koristna je *interpretatio linguistica*. Po njej naj bi določenim besedam oziroma imenom vedno ustrezala ista religiozna vsebina, ne glede na kraj, čas in način njihove uporabe (Verstva sveta 1977: 431).

Slovanska religija in mitologija sta tako zelo problematični predvsem iz dveh razlogov: Slovani so bili predolgo brez svoje države, da bi okviru le-te uspeli vzpostaviti svoj olimp; drugi razlog za težave pa je dejstvo, da nepismeni Slovani v poganski dobi niso mogli ničesar zapisati, torej tudi o svojih bogovih in veri ne (Ovsec 1991: 28, 29). Edini pisni viri o verstvu Slovanov so šele iz časov po pokristjanjevanju, in tako, celo kadar so zanesljivi, prikazujejo etnično poganstvo v stanju razkrajanja (Eliade 1996: 25). Krščanski misijonarji so se trudili, da bi porušili slovanske poganske hrame in uničili malike in idole, pri tem pa jih podrobnosti o slovanskem verovanju niso zanimale (Ovsec 1991: 29).

Med pomembnejšimi avtorji, ki so se ukvarjali s proučevanjem slovanske mitologije in verskih značilnosti, je Helmold s *Chronico Slavorum* (1167–1172), v kateri navaja imena ter funkcije nekaterih bogov in pravi, da Slovani ne spodbijajo obstoja

»enega samega boga na nebu«, vendar menijo, da se ta bog »zanima edinole za nebeške zadeve«, medtem ko je upravljanje sveta prepustil nižjim božanstvom, ki jih je zaplodil. Helmold imenuje tega boga *prepotens in deus deonum*, vendar pa to ni bil bog za ljudi, temveč naj bi vladal drugim bogovom in nima nobene zveze z zemljo (Eliade 1996: 25, 26).

Najpopolnejši seznam najpomembnejših slovanskih bogov najdemo v Kijevski kroniki, imenovani tudi Nestorjeva kronika, ki je nastala v 12. stoletju. V njej ruski menih Nestor opisuje poganstvo ruskih plemen v času velikega kneza Vladimirja (978–1015). Navaja sedem božanstev: Peruna, Volosa, Horsa, Dažboga, Striboga, Simargla in Mokoš (Eliade 1996: 26). Piše o idolih, žrtvovanju in žrtvah, ki so jim jih prinašali, o svečenikih, o Rusalijah (poganskem prazniku antičnega izvora), pogrebnih slovesnostih in darovanjih (Ovsec 1991: 35).

Za enega prvih virov štejejo tudi Prvotno ali Primarno kroniko. Rokopis je ohranjen v dveh pomembnih, a kasnejših redakcijah. Prva je lavrencijska iz leta 1377, druga ipatska iz srede 14. stoletja (Ovsec 1991: 35). Mitološki podatki iz prve so navedeni skoraj dobesedno v vseh naslednjih vzhodnoslovanskih kronikah. Druga pa govori o bogu Svarogu ter opisuje sončnega boga Dažboga ter vsebuje še druge mitološke podatke.

1.3.1 Slovanski bogovi

Beseda *bog* je stara slovanska, skupna vsem slovanskim jezikom, a je hkrati v sorodu s staroiransko *baga* in staroindijsko *bhaga* (Tokarev 1974: 150). Kakor kažejo jezikovni podatki, je temeljni pomen te besede sreča, uspeh. Od tu tudi izrazi, kakršen je bogat - tisti, ki ima boga, srečo, ali ubog - u kot predpona, ki pomeni izgubo, oddaljitev od nečesa. Sčasoma so se predstave o uspevanju, sreči in uspehu posebile v podobi nekega duha, ki jih je dajal (Tokarev 1974: 150).

Vprašanje je, ali so sploh obstajali bogovi, ki so bili vsem Slovanom skupni. O tem je bilo med različnimi pisci veliko prerekanja. Kaže, da so verovali v bogove in boginje: nebesnega boga, t.i. grmovnika, boga sonca in svetlobe, bogove vetra in vojne,

boginjo mater Zemljo itd. Poznali so tudi čaščenje Sonca, povezano predvsem s čaščenjem ognja in ognjišča ter kurjenjem kresov. Pod iranskim vplivom naj bi imela najstarejša slovanska religija dualistični značaj (Cotterell 1998: 30). Tako poznamo na primer dobrega Dažboga oz. Belega boga in zlega Črnega boga. Poleg dobrih duhov, ki pomagajo ljudem in živini ter skrbijo za pridelek, obstajajo še hudobni ali zli, ki vsemu škodujejo: besi, črti, vampirji, more, zmaji in podobna bajeslovna bitja. Pozneje so ugotovili, da so nekatere bogove častili Vzhodni, druge Zahodni, tretje pa Južni Slovani. Pri raznih slovanskih skupinah se ponavlja samo ime Perun, za skupnega vsem Slovanom pogostokrat štejejo tudi Svaroga in Dažboga, včasih tudi Velesa (oz. Volosa), a tudi to ni povsem zanesljivo (Tokarev 1974: 149).

Grmovnika Peruna naj bi poznala vsa slovanska plemena. To se še danes kaže v ljudskih poročilih in številnih zemljepisnih imenih (Eliade 1996: 26). Njegovo ime je indoevropsko, iz korena per/perk, kar pomeni »udariti«, »raztreščiti« in kaže na boga groma in strele. Predstavljali so si ga kot velikega in močnega rdečebradega moža s sekuro ali kladivom, ki ju meče v zle duhove. Tako kot drugim bogovom nevihte v predkrščanski Evropi je bil tudi njemu posvečeno drevo hrast, povezuje pa se ga tudi s planetom Jupitrom. Prokopij piše, da so mu žrtvovali petelina, ob velikih praznikih pa bike, medvede ali kozle (Prokopij 1961: 125). V krščanstvu je Peruna nadomestil sv. Elija v podobi belobradega starca, ki se vozi po nebu v svojem ognjenem vozu (Eliade 1996: 26).

Veles ali Volos je bil slovanski bog mrtvih. Njegov dom so podzemne globine, od koder je prišel enkrat na leto, ko se je v spremstvu demonov pognal v divji lov in uničil vse, čemur se je iztekel čas (Zgonik 2005: 11). Veles ima dva obraza. Tistega strašnega je krščanstvo spremenilo v zlega demona, drugega, ki čuva živino, skrbi za plodnost in uči starodavnih modrosti, pa so nasledili krščanski svetniki. O tem, kakšen je bil Volos ali Veles, kakršnega so častili naši predniki, lahko le ugibamo, ker se je njem ohranilo zelo malo zapisanega, imamo pa zato obilico z njim povezanih ljudskih običajev. Perunov najljubši nasprotnik se je v krščanstvu razcepil in prevzel podobe treh svetnikov; Sv. Blaža, Sv. Štefana in Sv. Nikolaja (Ledić 1970: 50).

Čeprav so okrog Dažboga še vedno spori, tako glede etimologije kot njegove funkcije, vemo, da je ta bog gotovo obstajal. Etimološko naj bi Dažbog pomenilo

»razdeljevalec bogastev« (slovansko dati, dajati; bog; bogastvo, pa tudi »bog« kot vir bogastev) (Eliade 1996: 26). Tako kot Horsa so tudi Dažboga enačili s soncem.

O Stribogu ne vemo skoraj nič. Staro rusko besedilo »Pesnitev o Igorjevem pohodu« pravi, da so vetrovi Stribogovi vnuki³. To kaže, da je bil Stribog bog vetra.

Kijevska kronika boginjo Mokoš omenja kot edino boginjo Vladimirjevega panteona. Rusko ljudsko izročilo govori o Mokoši kot o ženskem bajnem ali mitskem bitju, ki bdi nad prejo, tkanjem in pletenjem ter v času velikega posta vznemirja predilce in tkalke, varuje in striže ovce. Kot dar so ji ponoči ob škarjah puščali pramen volne, žrtvovali pa so ji tudi snope lanu in prtičke (Ovsec 1991: 133).

Boginjo Mokoš je kasneje zamenjala Sv. Petka, njene lastnosti in veščine pa so se ohranile tudi v ženskem bajeslovnem liku sredozimke, kamor sodijo tudi Zlata baba ali kar Baba in v ljudskem izročilu še vedno živa Pehtra baba, katero sta v krščanstvu zamenjali Sv. Lucija, prinašalka luči, in Sv. Gertruda (Jedrt), pospeševalka lanu in preje. Njena atributa sta namreč miš in vreteno. Pehtrino časovno in zdravilno moč pa je prevzela Sv. Valburga, ki goduje 1. maja, »ko imajo coprnice največjo moč« (Kropej 2002: 69, 70).

Slovanska mitologija pozna tudi številna nižja božanstva in demone: duhove domačega ognjišča, gozdne, poljske, gorske, vodne, zračne duhove, škrate, palčke, vile, rojenice, sojenice, rusalke, živalske demone itd. (Cotterell 1998: 30). Častili so na primer tudi reke in jezera ter rečnim in drugim demonom prinašali žrtve, da bi jih pomirili. V animističnem obdobju so častili živali in rastline, ki so jih imeli za svoje prednike. V zvezi s tem so obstajali različni tabuji. Obstajala je tudi lestvica totemskih živali, mitičnih bitij z nadnaravnimi lastnostmi. Vsako slovansko pleme je imelo svojega totemskega prednika. Pomembna so bila tudi sveta drevesa, ki so jih ograjevali. Takih dreves je še danes največ na Poljskem, le da so drevesnega duha zamenjale podobe krščanskih svetnikov, največkrat Device Marije (Cotterell 1998: 31).

³ »Vetrovi, vnuki Stribogovi, glej na Igorjeve hrabre čete od morja semkaj nosijo puščice« (Avsenak 1968: 10).

2. SLOVANI IN SMRT

2.1 POJMOVANJE SMRTI PRI SLOVANIH

Naši predniki so si smrt predstavljali ter se z njo soočali drugače kot mi danes. Smrt je bila ena izmed faz življenja. Bila je prehod iz enega stanja duha v drugega, iz enega (tega) sveta na drugega (onega). Posameznik se je z njo soočil že za časa življenja. Pripravljali se je nanjo ter na soočenja z ostalimi pokojniki. Verjel je, da se bo še vedno občasno vračal na svoj dom in k svojim bližnjim.

Slovani so poznali dve obliki smrti, t.i. »dobro« smrt in »slabo« smrt (Ovsec 1991: 227). Ljudske opredelitve »dobre« in »slabe« smrti so povezane z opozicijo naravne in nasilne smrti (Vinogradova 1999: 48). V ljudski kulturi so bile cenjene želje po dobri smrti. Po ljudskih verovanjih dobra smrt pomeni umreti naravne smrti (npr. bolezen), ob primernem času (starost), na primernem prostoru in v družbi najbližjih sorodnikov. Tisti, ki so umrli na tak način, so se imenovali »čisti« pokojniki oz. roditelji. Drugi, »nečisti« pokojniki oz. mrtvaki pa so tisti, ki so umrli nenaravne, nasilne ali prezgodnje – slabe smrti (npr. umorjenci, samomorilci, utopljeni, ljudje, ki so umrli zaradi pijanstva). Sem pa so spadali tudi otroci, ki so umrli nekrščeni, ter čarovniki (Tokarev 1974: 145). Razmerje do teh dveh vrst pokojnikov je bilo različno: »roditelje« so častili, ravnali z njimi kot z zavetniki svoje družine, »mrtvakov« pa so se bali in so usodne posledice slabe smrti poskušali nevtralizirati s posebnimi obredi.

2.1.1 Dobra smrt

Dobra smrt je nenasilna smrt posameznika, ki se zgodi zaradi starosti in številnih bolezni, ki jih starost nosi s seboj. Človeka so imeli za starega, ko zaradi izčrpanosti ni več mogel normalno opravljati svojega vsakdanjega dela. Starostni znaki so bili tudi

osiveli lasje in telesna nečvrstost, včasih pa tudi znižanje telesne višine posameznika (Vinogradova 1999: 46).

Poleg tega, da je bila dobra smrt nenasilna smrt, je bilo pomembno tudi, kdaj in kje se je smrt zgodila. Najbolj primerni letni čas je bila jesen ali zima, najbolje ponoči, v obdobju luninega pojenjanja in prehajanja v mlaj. Za najprimernejši kraj smrti je veljal pokojnikov dom. Vsaka smrt izven štirih sten njegovega doma ali vasi ni več veljala za »dobro« (Vinogradova 1999: 47).

Tudi svojci umirajočega/umrlega so imeli svoje naloge, ki so jih morali izpolniti zato, da je prehod duše pokojnika iz tega na oni svet potekal brez problemov. Smrti je obvezno sledilo prižiganje sveč s strani vseh bližnjih sorodnikov in sosedov, s katerimi so se takrat zgladili tudi vsi morebitni spori, ki so jih le-te imeli s pokojnikom. Vse skupaj se je odvijalo v strogi tišini, da duša zaradi pretiranega hrupa ali glasnega joka ne bi zašla s prave poti na oni svet. Poleg tega so zato, da bi duši olajšali poslednjo pot, v hiši odprli vsa okna in vrata, očistili dimnik, zvrtali luknjo v strop ali s strehe odstranili nekaj strešnikov (Ovsec 1991: 227).

2.1.2 Dobra smrt - »čisti« pokojniki, roditelji

Čaščenje roditeljev je pravi, nekoč očitno tudi rodovni kult prednikov. Kult prednikov ali manizem izraža vero v zagrobno življenje in je hkrati povezava pokojnika s še živečimi. Kult prednikov je izkazovanje časti in hvale prednikom, ki se po mnenju še živečih vračajo na zemljo in se vmešavajo (pozitivno ali negativno) v njihova življenja. Kult prednikov se je razvil pri vseh narodih, pri katerih je v središču družina (Miškovič 1982: 106). Predvsem pomembno vlogo je imel pri naših prednikih, kot ostanek pa se je ta kult deloma ohranil do današnjih dni. Ovsec navaja, da Saks Gramatik in Helmold omenjata vaške in mestne hišne duhove ali penate, ki so v zvezi s predniki (Ovsec 1991: 228). Niederle navaja vir iz leta 1382, ki pravi, da Čehi verujejo v hišne duhove (Niederle v Ovsec 1991: 228). V nekem poljskem viru iz 15. stoletja, naletimo na ime *ubozhe* (*vbosshe*), kar naj bi bila po Brucknerjevem mnenju duša prednika, ki stanuje v hiši. Ruski kmetje danes molijo za »roditelje« na določene dneve v letu, posebno na

roditeljsko soboto pred pustom, pa tudi pred sveto trojico in na *radunico* (povelikonočno nedeljo). Beloruski kmetje so večkrat na leto obhajali praznik *dzaidov* (dedov, umrlih), posebno slovesno pa v jeseni, največkrat na zadnjo soboto v oktobru. Na ta praznik so se skrbno pripravljali, čistili in pomivali so bivališča, kuhali in pekli so obredno hrano. Dzaide so vabili, naj sodelujejo pri obredu, ki je zmeraj potekal zelo slovesno (Tokarev 1974: 146). Vrnitev prednikov je bil pričakovana, in sicer pri vseh pomembnejših dogodkih v življenju njihovih še živečih potomcev, na primer pri rojstvu, poroki ali smrti.

Številni običaji pričajo o tem, da se pokojniki ob vrnitvi na zemljo zadržujejo na točno določenih mestih. Navadno je to hiša, v kateri so nekoč živeli (na hišnem pragu, ob ognjišču, na podstrešju) ali v njeni neposredni bližini.

Ostanek starega družinsko-rodovnega kulta prednikov je tudi vera v hišnega škrate. Ta se je, posebno pri Vzhodnih Slovanih, ohranila vse do danes. Hišni škrate, imenovan tudi *domovoj*, *domovik*, *domožil*, *hoznjanin* ali *susedko* (Ovsec 1991: 228), je neviden zaščitnik družine. Po ljudskem verovanju biva v vsaki hiši, navadno pod pečjo, za pečjo ali pred pragom. Gleda na gospodarstvo, naklonjen je delavnim gospodarjem in hkrati kaznuje lenuhe. Za sebe zahteva spoštovanje in majhne žrtve; na primer košček kruha, malo soli, kaše idr. Rad ima konje in zanje skrbi, toda le, če mu je všeč barva njihove dlake, drugače jih lahko tudi uniči (Ovsec 1991: 228). Hišni duh se lahko prikaže v podobi starca, ki je podoben umrlemu dedu, včasih pa celo živemu hišnemu gospodarju. Znano je tudi, da se prikazujejo v obliki nekaterih živali, na primer mačk, kokoši ali kač. Navadno so ti duhovi nevidni in neopazno živijo skupaj s hišnimi prebivalci. Včasih prebivajo ob ognjišču ali v peči, na podstrešju, ali pa hodijo okrog po kmetiji, gospodarskih poslopih, hlevih. Ta bitja se imenujejo po zgradbah, v katerih prebivajo. Ruski banik se imenuje po bani, parni kopeli ali savni, chlevnik po hlevu. Rusi poznajo tudi vazila, ki skrbi za konje, in bagana, podobnega domovoju. Duh skrbi za živino in njeno pašo ter za srečo, obilje in zdravje družine. Hišnega boga poznamo tudi Slovenci. Imenuje se šetek, netek (ki je pogosto le obiskovalec) ali dedek, hišni škrate in gospodarček (Ovsec 1991: 401). Majhni šetek naj bi nekoč najrajši čepel v kuhinji, v zidni vdolbinici za sol ali pa v hlevu pri mladi živini.

Sled nekdanjega kulta prednikov je tudi bajna podoba Čur ali Ščur. Verjetno gre za uglednega prednika, praočeta (Tokarev 1974: 147). Njegov kult ni izpričan, so pa za njim, v slovanskih jezikih, ostale prepričljive sledi.

2.1.3 Slaba smrt – »nečisti« pokojniki

Glede na slovansko ljudsko verovanje so »nečisti« pokojniki tisti, ki:

- so umrli nenaravne smrti; ob nepravem času, na nepravem mestu;
- se pred smrtjo niso poslovili od svojih sorodnikov;
- so v življenju imeli stike z zlimi duhovi (vračji, čaravnice) (Vinogradova 1999: 49).

Odnos do nečistih pokojnikov je bil popolnoma drugačen kot do čistih pokojnikov. Slovani so se le-teh bali, vendar, kot trdi Tokarev, se niso bali pokojnikove duše ali duha, ampak njega samega (Tokarev 1974: 147). Verjeli so v njegovo nadnaravno sposobnost, da lahko vstane od mrtvih, zato so se bali njegovega trupla. Ta vraževerna bojazen je izhajala ali iz strahu pred temi ljudmi še za čas njihovega življenja ali pa iz nenavadnega vzroka njihove smrti. Takšne nečiste mrtvece so imenovali *upirje*. Beseda je precej nejasna, a jo lahko najdemo v vseh slovanskih jezikih. Južni Slovani poznajo vampirje, severni Rusi pa eretike (Tokarev 1974: 147). Strah, da bi se pokojnik povampiril, je bil zelo velik. To naj bi bilo razvidno predvsem iz različnih obredov, s katerimi so želeli takšnega nevarnega pokojnika napraviti neškodljivega. Tistemu, za katerega so menili, da se bo povampiril, so prerezali kožo na podplatih ali mu prerezali nožni prst (Ovsec 1991: 414). Da ne bi mogel vstati iz groba in delati hudega živim ljudem, so mu trup prebijali s trepetlikovim ali glogovim kolom in zabijali zob brane za uho (Ovsec 1991: 231). Pred vampirjem so se zaščitili tudi z molitvijo, zmerjanjem, fizičnim odporom ali z ostrimi predmeti, kot so križ, nož, sekira, srp in kosa (Ovsec 1991: 414). Nečistim pokojnikom so pripisovali tudi slab vpliv na vreme; povzročali naj bi sušo. Da bi to preprečili, so izkopali truplo samomorilca ali drugega nečistega mrtveca iz groba in ga vrgli v blato, ali pa so grob zalili z vodo.

Med nečiste pokojnike so spadali tudi nekrščeni, prezgodaj rojeni ali utopljeni otroci. V različnih slovanskih jezikih zanje obstajajo različni izrazi: navje, mavje, movje (slovensko), nauka, mavka, nejka, navi, mave, navaci, ukrajinsko navky (Ovsec 1991: 418). Vsi izrazi izvirajo iz staroslovanskega korena *nav*. Srbski nav je demonsko bitje, ki nastane iz umrlega nekrščenega otroka. Njegova duša se vseli v ptico, ki postane nav (Leger 1984: 166). V Sloveniji poznamo bitje, ki se imenuje brezglavec. Zvečer, ko se

zmrači ali zgodaj zjutraj, preden se zdani, se pojavlja kot svetilka, podobna goreči sveči, ki leti z veliko hitrostjo visoko nad zemljo. Tudi za brezglavce pravijo, da so duše umrlih nekrščenih otrok (Kelemina 1930: 130).

2.2 DUŠA

Slovani so že od nekdaj verjeli v obstoj duše. Duša je splošno-slovanski izraz, ki izhaja iz glagola *duh*, *duhati*, *dihati* in se najpogosteje veže z izrazi *dih*, *oddahnuti*, *izdihniti* (Ovsec 1991: 338). Že v praslovanskem obdobju sta besedi *duh* in *duša* pomenili *vdih* in *dušo*, tako živih kot tudi mrtvih. Pojmovala se je kot človekov poslednji izdih ob smrti, po kateri duša nadaljuje svojo pot na drugem svetu.

Po ljudskem verovanju je duša življenjska moč, ki se nahaja v srcu. Dokler srce bije, je človek živ, to je, v njem se nahaja duša. To je dobro prikazano z obredom sežiganja vampirjev in volkodlakov, ko ne sežigajo celotnega pokojnika, temveč le njegovo srce, češ da je le-to povampirjeno (Lilek 1899: 701).

Slovani so duši pripisovali telesne značilnosti. Pojem spiritualnosti v današnjem teološkem pomenu je bil Slovanom neznan. V ljudskih običajih poznamo veliko primerov, ki pričajo o tem. Tako se, na primer, ob nastopu smrti v hiši odprejo vsa okna, da lahko duša umrlega brez ovir zapusti hišo. Nato se okna zaprejo, da se duša ne bi vračala. V svoji kroniki Nestor opisuje, kako so Slovani kosti in pepel sežganega trupla metali v posebne posode (urne, žare) in jih postavljali na razpotja z namenom, da pokojnikova duša ne bi več našla prave poti nazaj (Miškovič 1982: 108).

V tridelnih predstavah sveta (podzemlje – nebo – zemlja), kakršna je bila tudi slovanska, so duše umrlih potovale z zemlje v onostranstvo bodisi v podzemlje ali na nebo. O obstoju takšne razdelitve sveta nas poleg indoevropske folklorne dediščine prepričujejo tudi arheološke najdbe iz predslovanskega in slovanskega obdobja (Šmitek 1998: 29). »Spodnji svet« je človek lahko dosegel skozi globoka podzemna brezna ali votline, po nekaterih pripovedih pa je obiskovalca tja lahko pripeljal tudi pokojnik skozi grobno gomilo. Svet pod nami naj bi bil podoben zemeljskemu ali celo lepši. Tam je

sijalo sonce, zelenela so drevesa in potok je žuborel skozi tiho dolino (Rožnik v Šmitek 1999: 40). Za duše, ki so šle v nebo, je kot nekakšen most veljala mavrica. Slovansko ljudsko izročilo na primer omenja, da po mavrici hodijo duše rajnih kakor po mostu v navje ali raj (Šmitek 1999: 40). Z idejo mostu je bila povezana tudi predstava o lestvi, ki vodi v nebo. Takšna lestev ima, enako kot most, v določenih primerih selektivne preizkušnje za zaslužne in grešne duše. V slovenskem ljudskem izročilu je zanimiva različica Jakobove lestve, operjena z noži in meči (Šmitek 1999: 41). Krščanstvo je prevzelo osnovno shemo, vendar ji je dalo drugačne poudarke (Šmitek 1998: 29).

Na tem mestu je potrebna tudi omemba vode kot predstave o poti na drugi svet in hkrati meji med svetoma mrtvih in živih. Gre za eno najbolj razširjenih predstav v vseh svetovnih in tudi v slovanski mitologiji (Mencej 1997: 8). Tako dušo, ki pluje v čolnu preko reke v kraljestvo mrtvih, pogosto prikazujejo na primer stari Egipčani, Grki v Homerjevem času, v Maleziji, Indoneziji, pri Japoncih, Skandinavcih in še marsikje. Francoski antropolog Edgar Morin piše: »Znano je, da je voda imela in ima pomen izvora smrti in novega življenja. Tu je govora o čarobni vodi, ki vedno obkroža podzemni svet in otoke smrti, in hkrati predvsem tudi o vodi, ki preporaja.« (Morin 1981: 144).

V zvezi s slovansko predstavo o vodi obstajajo številne interpretacije. V vseh se kaže globoko zakoreninjena mitska predstava o vodi kot meji med deželama mrtvih in živih, prek katere duša umrlega potuje na drugi svet. Na prvi ravni je voda tisti medij, kamor gre duša po smrti. Preden dokončno pride v onostranstvo, pa duša najlažje biva v vodi. Na drugi ravni voda pomeni zvezo med tem in onim svetom. Če voda v mitu povezuje ta in oni svet med seboj, potem je v šegah mogoč stik med tem in onim svetom oz. med živimi in umrlimi prav prek vode. Na tretji ravni pa voda predstavlja mejo med tem in onim svetom; če je voda ločnica med obema svetovoma, potem dobi v nekaterih šegah razmejitveno vlogo, postane tisti element, ki ima vlogo ločevanja različnih stanj med seboj (Mencej 1997: 131–143).

Stari Slovani so verjeli, da je duša samostojna in da lahko zapusti telo v času, ko je človek še živ, na primer v spanju, a se potem spet vrne v telo (Mencej 1995: 199). Verjeli so tudi, da po smrti ni več vezana na telo (Miškovič 1982: 96). Vendar pa v naših ljudskih običajih najdemo vrsto dokazov, ki pričajo o tem, da je duša po smrti vezana na

telo, dokler ne strohni. Tako so na primer s sežiganjem trupla želeli uničiti vse dele telesa (srce, kri, mišice, oči), v katerih bi se duša lahko še zadrževala.

V Makedoniji poznajo šego ponovnega oziroma dvojnega pokopa. V tej navadi pokopavanja mrličev se prepletajo stara poganska in krščanska verovanja (Ovsec 1991: 23). Ta šega je bila na tem območju znana že v prvi polovici devetega stoletja. Ponekod je bila navada izkopavati mrliča, tudi če niso potrebovali groba za nov pokop. Grob so prekopali v navzočnosti sorodnikov, kosti so umili in jih dali v platneno vrečko. Odnegli so jih v cerkev, kjer so ostale čez noč, naslednje jutro pa je bilo v cerkvi cerkveno opravilo. Nato so vsi prisotni lobanjo še poljubili. Kosti so odnesli nazaj na pokopališče, kjer jih je hišni gospodar spet položil nazaj v grob (Schneeweis v Ovsec 1991: 224). Na isti običaj v nekaterih predelih Vzhodnih Alp je opozoril tudi Matičetov (Matičetov 1955: 234). Najdemo ga tudi v pri nas, in sicer pri Koroških Slovencih ter na Gorenjskem. V Lescah, na Bledu, v Kranjski Gori in v Žabnicah v Kamelski dolini so ob pokopu lobanjo pokojnika umili, jo zavili v nov prt in položili k novemu mrliču nazaj v grob (Matičetov 1955: 240). O umiti in v prt zaviti lobanji pri Koroških Slovencih piše tudi Hrvoje Maister; omenja, da so tudi na ozemlju severne Slovenije znane vse prvine te šege. Običaj se izvaja, ko se prekoplje grob za nov pokop. Lobanjo umijejo z navadno ali blagoslovljeno vodo. Potem jo skupaj z velikimi kostmi položijo in zavežejo v bel prt in preden grob zasujejo, zavitek dajo na krsto novega mrliča. Obred mora opraviti ali sin ali hči pokojnika, če le-teh ni, pa opravi to delo nekdo drug (Maister 1975: 238). Podlaga te šege je verovanje, da najde duša svoj posmrtni mir šele po popolnem razpadu trupla. Z zgodnjim prekopavanjem groba so se hoteli sorodniki prepričati, ali je truplo že razpadlo in ali je duša že našla svoj mir. V nekaterih primerih so morali grob odpreti večkrat, preden je truplo dokončno razpadlo (Ovsec 1991: 225).

Danes je prekopavanje in prevoz posmrtnih ostankov pomembnih in kulturnih oseb, v povezavi z dvojnimi pokopom v kraju rojstva, pravzaprav prenašanje starih kulturnih vzorcev, prilagojenih novim kulturnim kontekstom (Đaković 1999: 137). V ciklusu posmrtnih in pogrebnih šeg pri ponovnem pokopu je imel izkop pomemben pomen, tako kot tudi »srečanje« in »videnje« umrlega.

Do dvojnih pokopov z različnimi spremljajočimi obredi je prihajalo navadno v obdobju 40 dni do 10 let in več po smrti. Razlogi in motivi za prekopavanje so bolj ali

manj jasni. V Prilepu je obstajal običaj, da se grob čim večkrat odpre, da bi truplo čimprej razpadlo in se duša tako ne bi morala nikjer več zadrževati (Miškovič 1982: 98). Pogost vzrok je bilo tudi zgolj pomanjkanje prostora, vedno pa je prekope spremljala pieteta do ostankov umrlega.

Duša torej ne gre takoj po smrti v onostranstvo. Po ljudskem verovanju se še nekaj časa zadržuje na zemlji in obiskuje mesta, kjer je prebila večino časa življenja.

2.2.1 Raj in pekel

Pokojnikova duša naj bi po smrti odšla v *nav* ali *raj*. V stari ruščini je beseda *nav* ali *navje* označevala podobo ali dušo rajnega (Leger 1984: 165). O tem piše Kijevska kronika⁴. Po drugih virih naj bi *nav* v ruščini ali češčini pomenil pokojnikovo bivališče. V bolgarščini in ukrajinsščini sta besedi *navki*, *navije* pomenili duše umrlih ali nekrščenih. Podobno je v slovenščini. *Mavje*, *mave* ali *navje* so, kot smo že povedali, duše nekrščenih otrok, ki ponoči kot ptiči z železnimi kremplji letajo po zraku (Ovsec 1991: 215). SSKJ navaja *nav* za bivališče umrlih (na primer: bogovi so ga vzeli v *nav*; biti v *navu*), *navje* pa pomeni tudi pokopališče (SSKJ 1975: 1014, 1022).

Beseda je v vsakem primeru predslovanska in predkrščanska, pomenila pa je posmrtno bivališče duš pokojnikov ter prostor velike sreče. Raj naj bi se, po ljudskem verovanju, nahajal na nekem otoku v oddaljenem morju. Zamišlja se kot prostrana zelena livada, posuta s pisanim cvetjem in obsijana z žarki jutranjega sonca. Na sredi livade se razteza ogromno drevo, navadno jesen ali lipa, pod katerim izvira bistri potok. Pod drevesom so tudi zlati stoli, na katerih sedijo pokojniki in v društvu bogov iz vedno polnih kozarcev pijejo sladko pijačo: vino, medico ipd. Arabski pisec Ibin Foslan leta 922 piše o ženski, ki naj bi bila sežgana skupaj s svojim pokojnim možem, kako v ekstazi kriči: »Vidim svojega gospodarja, kako skupaj z ostalimi možmi sedi v čudovitem zelenem gaju in me kliče.« (Niederle v Miškovič 1982: 100).

⁴ Kijevska kronika, po njenem avtorju imenovana tudi Nestorjeva kronika, je nastala v 12. stoletju. V njej ruski menih opisuje poganstvo ruskih plemen v času velikega kneza Vladimirja (978–1015). Piše o idolih, žrtvovanju in žrtvah, ki so jim jih prinašali, o svečnikih, o Rusalijah, pogrebnih slovesnostih in darovanjih (Ovsec 1991: 35).

Pekel je kot kraj večnega ognja v slovanske predstave prišel pod vplivom krščanstva, vendar pa je sama beseda vseslovanska in praslovanska. Pekel dobesedno pomeni vročina, ogenj; tudi smola, katran, morda podzemni svet, kjer gorijo duše zlih (Tokarev 1974: 145).

2.2.2 Duša umrlega kot žival pri starih Slovanih

V zapisih etnologov in drugih preučevalcev slovanskih verovanj ter tudi v slovstveni folklori (pesmih in pripovedkah) pogosto naletimo na zapise o tem, da so si Slovani nekoč dušo predstavljali kot žival. Duša se kot žival pojavlja v treh različnih zvezah:

- za dušo pokojnika velja tista žival, ki jo ljudje prvo opazijo v njegovi bližini takoj po smrti;
- duša se v obliki živali pojavlja le še kasneje, ne neposredno po smrti; tu gre predvsem za tako imenovane nečiste mrtvece, ki ne morejo oditi na drugi svet in se zato vračajo, strašijo žive in podobno;
- žival nastopa predvsem v slovstveni folklori tudi kot splošna podoba duše umrlega (Mencej 1995: 199).

Dušo v podobi živali lahko pri Slovanih zasledimo v vseh časovnih obdobjih: takoj v trenutku smrti; v času, ko je na onem svetu; in v času, ko se vrača, ko je nekako med obema svetovoma.

Živali, v katerih so si Slovani zamišljali duše, so bile različne. Ena najbolj razširjenih predstav je vsekakor predstava o duši v obliki ptice. Zapise o tej predstavi najdemo po vsem slovanskem ozemlju, tudi na Slovenskem. Najpogosteje duša zapusti telo ali pa se prikazuje v podobi goloba, kukavice, slavca, lastovice, laboda ali vrana, pa tudi orla, jastreba in race.

Ena od pogostejših utelešenj duše je tudi ovca. Kot dušo jo najdemo na primer v slovenski ljudski pripovedki »Dana beseda« iz Kotnikove zbirke Stori (Kotnik 1958: 2–25). Pripoved govori o dveh prijateljih, ki sta si obljubila, da bosta prišla drug k drugemu na poroko. Eden od njiju je umrl še pred poroko, a ko se je drugi ženil, se je, čeprav

mrtev, zaradi dane obljube res udeležil njegove poroke. Po poroki mrtvi ženina povabi, naj gre z njim. Skozi grob gresta pod zemljo in pred seboj na travniku zagledata čredo shujšanih ovac. Mrtvi razloži, da gre za duše, ki so imele v času življenja veliko premoženja, pa ga niso dajale ubogim. Nato zagledata čredo debelih ovac; to so duše, ki so kljub majhnemu premoženju veliko dajale revnim.

Duša se je, sicer manj pogosto, pojavljala tudi v obliki miši ali mačke. Eno izmed pričevanj pripoveduje o tem, kako je nekemu človeku, ki je spal ob vodnjaku, ponoči iz ust skočila bela miš - duša, stekla do vodnjaka, se napila vode in se nato vrnila skozi usta v telo (Sedakova v Mencej 1995: 204). V nekem drugem zapisu se duša umrle »čarovnice« upodablja v podobi črne mačke (Mencej 1995: 204).

Predstava o duši kot živali je bila očitno med Slovani trdno zasidrana. Vendar pa je na tem mestu potrebno poudariti, da gre za pojav, ki ni značilen zgolj za Slovane, pač pa ga je mogoče najti praktično po vsem svetu. O tem, kaj je podlaga za tako verovanje, so mnenja raziskovalcev različna. H. Biegelsen na primer meni, da gre za nekakšno predstavno obliko duše, ki naj bi se pojavila na tisti začetni stopnji razvoja človeštva, ko je človek dušo prikazoval kot živa bitja (Biegelsen v Mencej 1995: 204). Nanj so precej očitno vplivale evolucionistične ideje. E. Morin je prepričan, da se v tem verovanju kažejo sledovi vere v selitev duš (Morin 1981: 134), Levi-Bruhl pa pravi, da gre zgolj za nekakšno dvojno pojavljanje mrtveca – kot žival na tem in hkrati kot človeka na drugem svetu (Levi-Bruhl 1996: 98).

Glede na vsa pričevanja v zvezi s tematiko duša-žival pri Slovanih pa po mnenju Mencejeve ne moremo govoriti ne o bi-presenci⁵ človeka po smrti, ne o metempsihozi⁶, saj duša v podobi živali ne nadaljuje svojega življenja naprej, ampak se v tej podobi zgolj odpravi v deželo mrtvih, oz. tam »živi« dalje kot žival (Mencej 1995: 210). Bolj zanesljivo bi bilo trditi, da so si Slovani predstavljali dušo v obliki živali v simbolnem smislu, kot na primer meni tudi L. V. Thomas, ki pravi, da »žival lahko simbolično predstavlja del osebnosti, na primer človekovo dušo« (Thomas 1980: 125).

⁵ Po mnenju Levi-Bruhla je človek, po verovanju ljudi, po smrti dvojno prisoten: kot žival na tem svetu in kot človek na drugem svetu (Levi-Bruhl 1963: 375). Toda pri tem je potrebno upoštevati dejstvo, da duša človeka po verovanju Slovanov ne odide v onostranstvo takoj, temveč najmanj 40 dni oziroma najkasneje eno leto po smrti. Torej o bi-presenci oz. dvojni prisotnosti človeka pravzaprav ne moremo govoriti.

⁶ Metempsihoza oziroma z drugimi besedami selitev duš.

2.3 ŽRTVOVANJE

Žrtvovanje je pri Slovanih igralo izredno pomembno vlogo. Oblike žrtev in žrtvovanja so bile različne in številne. Sledove žrtvenih obredov najdemo v različnih naselbinah, svetiščih in grobovih, o prinašanju žrtev pa pričajo številna nahajališča žrtvenih mest na odprtem prostoru, svetišča in sežigališča z ostanki kosti in artefaktov.

Žrtev se v starih virih najpogosteje imenuje *treba*. Tako so jo imenovali Slovani v 11. stoletju (Ovsec 1991: 194). Zasledimo jo tudi v brižinskih spomenikih (Markelj 1992: 12). Kraj, kjer so žrtvovali, so imenovali *trebište*, žrtvovana hrana pa se je imenovala *trebno*. Ti izrazi so najverjetneje skriti v topografskih imenih *Trebinja*, *Trebnje*, *Trebova*, *Trebovlja*, *Trebevišta*. Beseda izvira iz praslovanskega korena *terb* in naj bi označevala tisto, kar je »nujno«, »važno«, »potrebno« (Ovsec 1991: 195).

Od najstarejših obdobji naprej v slovanskih grobovih, sežigališčih in svetiščih ob žrtveniku zasledimo zlasti ostanke žrtvovanih živali. Med žrtvenimi živalmi je imel v slovanski obredni praksi zelo pomembno vlogo konj. Kot htonski in solarni žival, simbol plodnosti in smrti je že zgodaj postal predmet praks žrtvovanja. Žrtvovali so ga bogovom, ga pokopavali skupaj z gospodarjem, da ga je spremljal tudi v zagrobnem življenju, njegova glava pa je veljala za zelo učinkovito zaščito v agrarni magiji (Janičijević 1986: 22). Konj je veljal za najpomembnejšo gradbeno žival, saj so njegovo lobanjo polagali kot temeljni kamen pri gradnji nove hiše (Ovsec 1991: 203). Poleg konja so žrtvovali še govedo, zlasti bika, psa, kokoš, ovco in kozo oziroma kozla. Kasneje so začeli žrtvovati ribe, zajca, gos, raco, mačko, osla in miš. Žrtvovanje živali se je pri nekaterih slovanskih narodih ohranilo vse do danes.

V 7. stoletju je sv. Bonifacij zabeležil, da je pri Slovanih navada, da ženske odhajajo v smrt za možem. Ženske, ki so se odločile slediti svojemu gospodarju in zgorjeti z njim na gmadi, so žele splošno občudovanje. Znan je primer, da so skupaj s pokojnikom sežgali dekle, ki je na to sama pristala. Pogrebni obred je vodila zelo stara ženska, ki so jo imenovali »angel smrti«. Dekle, ki je bilo razkošno oblečeno in okičeno,

so davili in zbadali z noži v rebra, nato pa je ogromen plamen zajel njo, čoln in pokojnika (Janićijević 1986: 200).⁷

Tudi pri čaščenju vrhovnega boga so imele osrednjo vlogo človeške žrtve, na kar naj bi kazalo ljudsko izročilo, ki take žrtve povezuje z demoni in krščanskimi svetniki, ki so zamenjali poganska božanstva (Janićijević po Čajkanović 1986: 216). Jurjevske in ilindanske žrtve, šege polivanja in kopanja dodol⁸ pri Srbih ter razni obredi na sveti večer in božič naj bi bile po Janićijevićevem mnenju prežitki za zamenjave za nekdanje človeške žrtve. Verovanje, da prvi otrok redko preživi, je verjetno ostanek nekdanjega žrtvovanja prvorojencev (Janićijević 1986: 216).

Veliko virov govori tudi o žrtvovanju vodi (rekam, jezerom, izvirov in vodnim duhovom). Slovani so malikom žrtvovali kokoši, ki so jih potem pojedli. Nekateri so jih utopili v vodi, ali pa so jih žrtvovali izvirov, h katerim so molili (Janićijević 1986: 179). Verniki so k izirom in jezerom prinašali žrtve tudi zato, da bi imeli večji pridelek, včasih pa so iz enakih razlogov utapljali tudi ljudi (Ovsec 1991: 198).

Ob raznih priložnostih so Slovani prinašali tudi raznovrstne nekrvave žrtve. Od poljščin so darovali klasje žit, razno zrnje, sadje in zelenjavo, zlasti čebulo in česen, mleko in mlečne izdelke, med, olje, moko, sol, kruh, pecivo in pogače. Od pijač so darovali vino, žganje in vodo. Darovali so tudi cvetje, orodje in orožje, vojaško opremo, konjsko opremo, obleko, nakit, igrače, posodo, jedilni pribor, prtičke. Temu so sledile še sveče, kadila, hostije, tobak (Janićijević 1986: 219). Južni Slovani so soncu in zemlji posvečali prve pesti semena, v vodo metali prvo vrsto pokošenega sena in v reko vrgli prvo pomolzeno mleko. Med Slovani je bila razširjena tudi ritualna pogostitev duhov in božanskih gostov, ki so jim dajali od jedi pri mizi (Ovsec 1991: 200). Ribič je prvo ribo na primer žrtvoval vodnemu duhu. O tem govori tudi pregovor »prve mačkice se vržejo v vodo«, »prvi kužki se vržejo v mlako«. Glede na to, da so v Srbiji prve mačje in pasje mladiče podavili, Janićijević sklepa, da so bile to žrtve vodi, oziroma žrtve za dež in plodnost (Janićijević 1986: 220).

⁷ Celotno pričevanje arabskega popotnika Ibn-Fadlana je citirano na straneh 34–37.

⁸ Dodolske pesmi so tipične obredne pesmi, ki se izvajajo v obdobju velikih poletnih suš. Takrat mlada dekleta, našemljena z listjem in vejami (kot simbolom bujne vegetacije) obiskujejo sosednje hiše in izvajajo dodolski ritual petja pesmi in plesanja obrednega plesa. Domačini naj bi ob tem »dodole« polivali z vodo in s tem magijsko klicali dež. Celoten dodolski ritual izvira iz predkrščanskega obdobja in prekrščanskega obdobja in predstavlja najstarejšo tradicijo slovanskih narodov (Maričić 1998).

Slovani so žive žrtve pogosto zamenjevali s predmeti. Nekateri raziskovalci so mnenja, da so to celo najstarejše oblike žrtve, saj so bili ti kulturni predmeti najdeni že v praslovanskem obdobju (Janićijević 1986: 220). Tako imamo glinene antropomorfne kipe, figurice medvedov, risov, losov, bikov, keramične preslice, modele živalskih delov za prerokovanje in podobno. Sem sodijo tudi votivi⁹, oz. simbolični darovi za žrtev, s katero so se odkupili zaradi srečno prestane bolezni. Nekateri predmeti, kot so roke, noge, srce, oči, venci iz voska, srebra, zlata in drugih kovin, so prave umetnine (Janićijević 1986: 221). Zelo podobni votivom so tudi obredni kruhi. Slikovite podobe ptic, živine, klasja, grozdja, pluga in drugih predmetov na kruhah in pogačah so, kot meni Janićijević, pravzaprav žrtve za plodnost (Janićijević 1986: 221). O tem pričajo ruski kruhki in peciva, ki se imenujejo po domačih živalih, na primer »baranka« po ovnu, »kravanj« po kravi. Tudi srbska obredna božična pogača se imenuje »kravanj« ali »kravajče«. Med božanskimi kolači je tudi figuralno pecivo: vinograd, voli, krava s teletom, kokoš s piščancem, plug, goska, golob (Ovsec 1991: 201).

Slovani so žrtvovali tudi hišnim duhovom, ki so jih imeli za svoje zaščitnike. Pogostili so jih z enako hrano, kot so jo uporabljali pri pogrebnih svečanostih, saj so hišni duhovi, na tak ali drugačen način, večinoma povezani s predniki. Prebivali naj bi predvsem v ognjišču (Ovsec 1991: 202). Posebne vrste domači duhovi zaščitniki pa so takoimenovani talesoni, ki sicer nimajo zveze s pokojniki. So pa nastali od umrlih ljudi, in sicer tako, da je bila senca le-teh pri gradnji pomotoma vzdana v stavbo, kar je povzročilo, da je ostala duša za večno zazidana. V tem primeru se je kult prednikov spojil z gradbeno žrtvijo in njeno zamenjavo, ki so jo nekoč primešali, da bi duhove rajnih spravili v dobro voljo (Ovsec 1991: 202).

⁹ Votiv je specializiran votivni dar: predmet, ki simbolično, konvencionalno, asociativno z upodobitvijo, povezano z nesrečo, obliko ali drugačno sorodnostjo ali z napisom izraža vrsto prošnje ali zahvale. Votiv, ki se s plastično upodobitvijo istoveti s prosečo osebo ali z namenom prošnje, je identifikacijski votiv (Makarovič 1991: 8).

2.4 POGREBNE ŠEGE IN NAVADE

2.4.1 Načini pokopavanja

Pokop starih Slovanov je mogoče časovno razdeliti na dve večji obdobji, ki se razlikujeta tudi po načinu pokopavanja. V prvem, starejšem, so mrliče sežigali in kot upepeljene pokopavali. V drugem, mlajšem obdobju, so mrliče pokopavali neupepeljene (Korošec 1952: 56). Pri upepeljevanju so pepel sežganega mrliča dajali v grob v za to narejeni posodi, imenovani žara, ali pa tudi brez nje. To potrjujejo številni pisni viri in sledovi v ljudskem izročilu, poleg teh pa imamo danes o obstoju tega rituala na voljo tudi številne materialne dokaze. Veliko število žar so našli v grobovih vzhodnih in zahodnih Slovanov, zgodovinski viri pa poročajo o sežiganju mrtvecev tudi v drugih slovanskih deželah. Ta način pokopavanja je trajal v različnih slovanskih pokrajinah različno. Doba prehoda pokopavanja upepeljenih mrličev do pokopavanja neupepeljenih je trajala dalj časa. Zato imamo v isti pokrajini tudi dalj časa v uporabi oba načina pokopavanja. V glavnem naj bi bilo pokopavanje upepeljenih mrličev značilno za pogansko obdobje, prenehalo pa se je v obdobju pokristjanjevanja, oziroma ko so Slovani sprejeli krščansko vero (Korošec 1952: 58).

2.4.2 Kraj pokopa

Slovani so umrle pokopavali na različnih lokacijah. Številne najdbe pričajo o na primer pokopu v izdolbenem drevesnem deblu, v kamnitih sarkofagih, v čolnu ali na saneh, pa tudi o pokopu ob cerkvah ali pod hišnim pragom.

Arheološke najdbe pričajo o grobovih, v katerih je bil mrlič položen na leseno desko in obdan z leseno oblogo (Korošec 1952: 77). Deske v začetku niso bile povezane med seboj. Sčasoma so jih začeli zbijati z žebli ali zakovicami in tako se pojavijo prve krste. Niederle meni, da so začeli Slovani krste uporabljati v 11. stoletju, bogatejši sloji pa še prej (Niederle v Korošec 1952: 88). Borokovsky pa predpostavlja, da so deske, ki

so obdajale mrliča, a niso bile zbite z žebli in zakovicami, lahko bile zbite z lesenimi klini, pokrov pa je bil na krsto le položen in obtežen z zemljo (Borokovsky v Korošec 1952: 88, 89). Kijevska kronika poroča, da so v Rusiji ob koncu 11. stoletja, krste izdelovali v velikem številu. Številne najdbe krst zasledimo tudi pri zahodnih Slovanih, in sicer na Moravskem, Češkem in Slovaškem. Na slovenskem ozemlju so krste našli v slovanskem grobišču na Ptujskem gradu ter v slovanski nekropoli na Bledu (Korošec 1950: 21 in Kastelic in Škerlj 1950: 13). Na mnogih področjih pa ta novost dolgo časa ni bila uporabljena predvsem zato, ker je bilo izdelovanje desk precej težko.

Poseben običaj pri Slovanih je bil pokop v izdolbena drevesna debla, ki je bil drugače posebej razširjen v severni Evropi. Izvajali so ga predvsem Slovani v Rusiji, znanih pa je tudi nekaj primerov na Češkem. V Sloveniji je zelo znan primer pokopa v drevesnem deblu na Bledu, ki ga na začetku 20. stoletja omenja Šmid (Šmid v Kastelic 1950: 76).

Tudi pokop mrliča na saneh je izjemen primer, čeprav so v ponekod v Rusiji peljali mrliča h pokopu na saneh celo poleti (Korošec 1952: 90). Ruski viri iz 10. in 12. stoletja pa opisujejo, da so na saneh pokopavali le kneze (Ovsec 1991: 220). Gavazzi pravi, da je ta navada najbrž praslovanska, vendar ne izključuje možnosti, da so jo na Balkanu Slovani prevzeli od staroselcev (Gavazzi 1953: 238–243).

Med zelo redke primere spada uporaba kamnitih sarkofagov. V glavnem spadajo v kasnejše obdobje in so bili najdeni na ozemljih, kjer naj bi Slovani prišli v ožji stik z rimskim prebivalstvom in kjer so od le-teh prevzeli tudi različne navade (Korošec 1952: 90). Šlo naj bi predvsem za stare antične sarkofage, ki so jih Slovani ponovno uporabili za pokop, ne pa za izvirno slovansko tvorbo. Enako velja tudi za najdene obzidane in obokane grobnice, ki pa so redkejša najdba. Sarkofage so našli na Češkem, v Rusiji, v Kijevu. Na področju bivše Jugoslavije so znani samo na področju Dalmacije. Najdeni so na različnih mestih in so tudi različno datirani. Dva sarkofaga sta doslej znana v Biskupiji, v katera naj bi bila mrliča položena v 9. stoletju. Eden je najden na Gospinem otoku v Solinu, po eden v Sv. Petru v Selu, v Šuplji cerkvi v Solinu, pri Sv. Lovru v okolici Šibenika. Vsi pripadajo 11. stoletju (Korošec 1952: 90).

S sprejetjem krščanstva in z gradnjo cerkva pod vplivom Cerkve nastajajo nove vrste grobišč. Grobišča v tem obdobju najdemo predvsem okoli cerkve. V želji, da bi bili

grobovi čim bližje cerkvenemu zidu, so začeli pokopavati v etažah, grob nad grobom (Korošec 1952: 86). Cerkev je prevzela skrb za posmrtno življenje pokojnikov in prepovedala staro pogansko navado pridevkov v grobu. Večina grobov je popolnoma praznih, le tu in tam je v kakšnem najden kos nakita ali novca kot ostanek nekdanjih običajev. V vseh slovanskih pokrajinah, z izjemo ruske, so znana tudi grobišča, ki niso bila ob cerkvah, a je imela Cerkev nad njimi kljub temu nadzor (Korošec 1952: 86).

Zapisi in spoznanja iz starejše slovanske zgodovine zajemajo tudi obrede pokopa ali sežiga v čolnu in z njim povezano mitsko predstavo o onostranstvu, ki je od dežele živih ločeno z vodo. Po mnenju Mencejeve sta bila mit in obredno dejanje nekoč neločljiva dela celote (Mencej 1997: 13). Obstajajo avtorji, ki prvo res neločljivo povezujejo z drugim (A. Kotljarjevskij, D. Anučin, C. Clemen, S. Trojanović), po mnenju nekaterih drugih pa ni mogoče z gotovostjo trditi, da ti obredi le niso bili povezani s slovansko predkrščansko predstavo o onem svetu, ki bi ležal na drugi strani vode (L. Niederle).

Po arijskem verovanju naj bi se duša po smrti vrnila na zračno morje nad oblaki, na nebu, gori ali na otok sredi oceana (Kotljarjevskij v Mencej 1997: 15). Pot vodi dušo po smrti preko velikega potoka, ki ga mora preplavati, ali pa jo na otok pripelje krmar-oblak. Kotljarjevskij s predstavo o onostranstvu na drugi strani vode povezuje tudi različne pogrebne obrede: človek, ki vidi v gibanju sonca življenje, podobno lastnemu, naj bi skušal umrlim pomagati, da bi prišli v tisto bivališče, kamor gre po njihovem verovanju tudi sonce, ko konča svojo pot – v morje. Tako so po njegovem mnenju nastale najpomembnejše oblike poganske pogrebne slovesnosti: odprava mrtvega na čolnu na odprto morje, sežig in pokop posmrtnih ostankov (Kotljarjevskij v Mencej 1997: 22).

Na drugi strani eden največjih preučevalcev stare slovanske kulture in mitologije, L. Niederle, obred pokopavanja oz. sežiganja v čolnu ter predstavo o prehodu duše po smrti prek vode med seboj strogo ločuje. Obred naj bi po njegovem mnenju Slovani prevzeli od Skandinavcev, kjer pogreb v čolnu ni bil povezan z mitsko predstavo o prehodu duše v onostranstvo prek vode, ampak naj bi se čoln polagal v grob kot stvar, ki jo je človek potreboval na tem svetu in jo bo zato potreboval tudi na onem svetu. Glede predstave o prehodu duše prek vode v onostranstvo, za katero ne oporeka, da je pri Slovanih resnično obstajala, pa meni, da je prišla k Slovanom iz grško-rimske kulture

(Niederle v Mencej 1997: 19, 20). Slovenska etnologinja Mirjam Mencej v svojem magistrskem delu skuša to spodbijati (Mencej, 1997). S pomočjo preučevanja folklornega gradiva (slovstvene folklore, predstav o onostranstvu, šeg, navad, ritualov) se pridružuje mnenju tistih preučevalcev slovanske mitologije, ki menijo, da so Slovani to verovanje poznali, ne da bi ga sprejeli od drugih narodov, da gre za avtentično slovansko mitsko predstavo o vodi kot meji med svetovoma živih in mrtvih (Mencej 1997: 153, 154). Njeno mnenje je, da gre za mitsko predstavo in z njo povezan obred, ki sta starejša od izoblikovanja Indoevropejcev kot posebne jezikovne skupine in so jo tako morali poznati oz. sprejeti tudi Slovani kot del skupne dediščine (Mencej 1997: 154). Tako se zdi Niederlovo mnenje, da so Slovani to mitsko predstavo oz. obred prevzeli od grške oz. skandinavske tradicije, neutemeljeno, saj očitno ne gre za avtentično grški mit oz. skandinavski obred.

Eden najpogosteje navajanih virov, ki bi lahko potrjeval domnevo, da so vsaj vzhodni Slovani nekoč poznali pogreb v čolnu, je pričevanje arabskega popotnika Ibn-Fadlana (tudi Ibn-Foslana), ki je prisostvoval domnevno slovanskemu pogrebemu obredu nad Volgo. Navajam celotno pričevanje Ibn-Fadlana, in sicer prevod Mirjam Mencej, po češkem prevodu R. Dvoraka, iz originala, ki ga navaja L. Niederle:

»In rečeno mi je bilo, da delajo s svojimi poglavarji ob smrti stvari, od katerih je sežig še najmanjša. In želel sem si to spoznati, ko je prišla k meni novica o smrti njihovega spoštovanega moža. Tega so za deset dni položili v grob, nad katerim so postavili streho, da bi medtem lahko urezali in sešili obleko zanj. Če umre revež, naredijo zanj majhno ladjico, ga polože vanjo in sežgejo. Pri bogatih pa zberejo njihovo imetje in ga razdelijo na tri dele. Tretjina je za njegove ljudi, tretjina gre za njegovo obleko in za tretjino nakupijo vina, ki ga pijejo tisti dan, ko se njegova sužnja sama usmrti in je sežgana s svojim gospodom. Ker so zelo vdani vinu, ga pijejo podnevi in ponoči, tako da kdo izmed njih umre s kupo v roki. Če umre njihov poglavar, vprašajo ljudje njegove sužnje in sluge: Kdo od vas bo umrl z njim? Tedaj nekdo izmed njih odgovori: Jaz. In kakor hitro to izreče, to velja neizpodbitno in od tega nima več pravice odstopiti, in tudi če bo hotel, se mu ne dovoli. V glavnem delajo to sužnje.

Ko je torej ta možki, ki sem ga ravnokar omenil, umrl, so vprašali njegove sužnje: Katera bo umrla z njim? Ena od njih je odgovorila: Jaz. Takoj so jo dali dvema sužnjama,

da bi pazili nanjo in šli z njo kamorkoli bi šla in bi ji umivali noge s svojimi rokami. In začeli so skrbeti za pokojnika, šivati mu obleko in pripravljati vse, kar je bilo zanj treba. Potem je sužnja pila in prepevala, vesela, kakor da bi čakala na radostno vest. Ko je nastopil dan, ko naj bi bila on in služkinja sežgana, sem šel k reki, na kateri je bila njegova ladja, in poglej, ta je bila že potegnjena ven in zanjo so bili pripravljene štirje stebri iz topolovega lesa in okoli prav tako narejeni nekakšni veliki ljudje iz lesa. Potem so jo vlekli vse do teh lesenih stebrov. Oni pa so hodili sem in tja in govorili besede, ki jih nisem razumel. Pokojnik je bil še naprej v grobu, ne da bi ga izvlekli. Potem so prinesli tron in ga položili na ladjo ter pokrili s pregrinjali in blazinami iz bizantinskega brokata. Potem je prišla starka, ki so ji rekli angel smrti, in pregrnila tron, ki smo ga omenjali; kajti ona mora šivati zanj, skrbeti za njegovo nošnjo, in se ukvarja tudi s sužnjo, in videl sem, da je to debela, mračna ženščina.

Ko so potem prispeli k njegovemu grobu, so odgrnili zemljo z lesa in odstranili tudi les in ga izvlekli v ogrinjalu, v katerem je umrl. In videl sem, da je bil že ves počrnel zaradi mraza v prostoru. In v grob z njim so dali vino in sadje in tamburin. In izvlekli so vse to, a glej, nič od tega, razen njegove barve, se ni spremenilo. In oblekli so ga v hlače in nogavice in nizke čevlje in vetrovko in v brokatni kaftan z zlatimi gumbi in na glavo so mu posadili brokatno čepico, obrobljeno s kožuhovino. In nesli so ga v kupolo, ki je bila nad ladjo in ga posadili na odejo in ga podprli z blazinami. In prinesli so vino in sadje in dišave in jih položili k njemu; in prinesli so kruh, maslo in čebulo in jih vrgli predenj; in prinesli so psa in ga razrezali na dvoje in ga nesli na ladjo. Potem so prinesli vse njegovo orožje in ga položili ob njegov bok; potem so vzeli dva konja in ju gnali, da sta se spotila, zatem so ju razsekali z meči in ju vrgli na ladjo. Potem so privedli dve kravi, ju ravno tako razsekali in ju vrgli na ladjo. In k sužnji, ki naj bi bila usmrčena, so prihajali in odhajali stopajoč posamezno v njene sobane in občevali z njo, rekoč ji: Reci svojemu gospodu: To sem storil iz ljubezni do tebe.

Ko je potem nastopilo opoldne petega dne, so privedli deklico k nečemu, kar je bilo narejeno kot okvir vrat, in ona je položila svoje noge v roko moškega in zlezla na ta okvir in nekaj spregovorila, nakar so jo sneli. Potem so jo posadili drugič in naredila je isto kot prvič. Potem so jo sneli in posadili tretjič in napravila je kot obakrat prej. Potem so ji podali kokoš, odrezala ji je glavo in jo odvrгла, oni pa so vzeli kokoš in jo vrgli na

ladjo. Vprašal sem tolmača, zakaj ravno ona, in je odgovoril. Prvič je rekla: Tu vidim svojega očeta in mamo; drugič je rekla: tu vidim sedeti vse svoje, mrtvo sorodstvo; tretjič je rekla: tu vidim sedeti svojega gospoda v krasnem zelenem vrtu v družbi mož in fantov (služabnikov) in on me kliče: pohitite, da pridem k njemu.

Tedaj so šli z njo v smeri proti ladji in snela je obe zapestnici, ki ju je imela, in ju dala starki, ki se imenuje sel smrti in ona je tista, ki jo mora ubiti, in je snela tudi dva obroča, ki ju je imela na sebi in ju dala dvema sužnjama, ki sta ji stregli, in to sta bili hčeri te, ki jo poznamo kot sla smrti. Potem so jo položili na ladjo, ki je še niso potisnili pod obok. Tu so prišli možje s ščiti in koli in ji dali kupo vina; zapela je nad njim in ga izpila. Tedaj mi je rekel tolmač: s tem se poslavlja od družic. Potem ji je bila podana druga kupa, prijela jo je in pila dolgo, medtem ko jo je starka spodbujala, jo izpila in vstopila v kupolo, v kateri je njen gospodar. Videl sem, da je bila kot bi bila malo zmedena in je hotela vstopiti v obok, in je potisnila glavo med kupolo in ladjo. Tu jo je baba ujela za glavo in jo potegnila v kupolo in vstopila z njo. In možje so začeli tolči s koli po ščitih, da ne bi bilo slišati njenih glasnih krikov, ki bi lahko prestrašili druge deklice, da ne bi hotele umreti s svojimi gospodi. Potem je vstopilo v kupolo šest mož in vsi so občevali s sužnjo. Potem so jo položili ob stran njenega mrtvega gospoda in jo zgrabili, po dva za noge in dva za roke, ko ji je baba, imenovana sel smrti, privezala vrv za vrat in dala nasprotna konca dvema, ki sta vlekla. Sama je pristopila z velikim handžarjem s široko konico in ji ga potisnila med rebra in ga potegnila, medtem ko sta jo oba moža davila, da je umrla. Potem je pristopil ta, ki je bil najbližji mrtvem, in vzel kos lesa in ga vžgal ob ognju. Potem je šel nazaj v smeri njegove glave k ladji s tem kosom lesa v eni roki, medtem ko je druga roka počivala na njegovi zadnjici in on je bil nag, da bi zažgal les, nakopičen pod ladjo. Potem so prišli ljudje, vsak s svojim lesom, trdim in gorljivim, vsak s kosom lesa, katerega gornji konec je bil prižgan, in so ga metali k temu lesu. In ogenj je zajel najprej gorivo, nato ladjo, zatem kupolo, potem moža in deklico in vse, kar je tam bilo.

Potem je zavel silen, strašen veter, tako da je plamen postal močnejši in se je plapolanje razvnelo. Ob mojem boku je bil mož iz Rusije, in slišal sem ga govoriti s tolmačem, ki je bil ob njem. Vprašal sem ga tedaj, kaj mu pripoveduje, in je rekel: Pravi: Vi, Arabci, ste neumni. Vi vzamete tistega, ki ga imate najraje in je najbolj cenjen, in ga

vržete v zemljo, da bi ga žrli mrčes in črvi, medtem ko ga mi sežgemo v trenutku, da pride v istem hipu v raj. Potem se je prešerno zasmel in rekel: Da ga je imel Gospod rad, je poslal veter, ki bi ga predelal v eni uri. V resnici ni minila niti ura, in ladja, les, mrtvi mož in deklica so postali droben prah. Potem so postavili na mestu, kjer so potegnili ladjico iz reke, nekaj, kar je bilo podobno okroglemu štoru, in v sredo vstavili veliko klado topola in napisali nanj ime moža in ime kralja ruskega, nakar so se obrnili (odšli).« (Mencej 1999: 25, 26).

Uglednim pokojnikom so v zvezi s sežigom v čolnu izkazovali posebne časti. O tem priča stara beseda »krada«, ki označuje grmado oziroma žrtveni ogenj. Pogrebno grmado je s prižganim žrtvenikom prvi povezal A. Kotljarevskij, ki je slovanski naziv primerjal s sanskrtsko besedo »cradda«, kar pomeni »sveti ogenj v čast mrtvih« (Ovsec 1991: 220).

Poleg opisanih lokacij pokopa so Slovani svoje mrtve pokopavali tudi na poljih, križiščih poti in drugod na prostem, znani pa so tudi t.i. hišni pokopi (Ovsec 1991: 222). Rajnike so pokopavali pod hišnim pragom ali okrog ognjišča, zato oba kraja ostajata v spomin, kot sveta in sta povezana s posebnimi šegami in obredi. Tako je pokopavanje pod hišni prag zabrisano ohranjeno v vraži, da mora ženin nevesto po poroki nesti čez prag, da se nevesta ne bi spotaknila ob njega in vznemirila pod njim pokopanih sorodnikov. Hkrati tu ne gre zgolj za strah, temveč tudi za spoštovanje prednikov. Poleg tega je nevesta postala nov član v moževi hiši, zato je bila potrebna posebna previdnost (Ovsec 1991: 222).

2.5 SLOVANSKI GROBOVI

Slovani so mrlične, ki so jih upepelili, pogosto pa tudi tiste neupepeljene, pokopavali v gomilah. Skoraj po pravilu je bila gomila okrogle oblike, viša ali nižja, nasuta iz gline oziroma zemlje, peska ali kamenja (Korošec 1952: 59). Velikost gomil je bila zelo različna; od 30 cm do 4 metre visoke in 20 metrov široke. Po mnenju Niederleja so imeli večje gomile predvsem bogatejši ali socialno višje rangirani pokojniki (Korošec

po Niederle 1952: 60). Prav tako so bile v večini primerov najdene gomile v skupinah, zelo redko pa le posamezne gomile. Ohranile so se tam, kjer jih razne poljedeljske kulture in obdelovanje zemlje niso uničile. Tako jih v srednji Evropi najdemo v gozdovih, v Rusiji pa tudi drugod. Pri nas so se ohranile predvsem na Krasu (Korošec 1952: 61). Gomile se v različnih krajih opuščajo v različnem času, na kar je vplivalo sprejetje krščanske vere. Včasih se pri slovanskih nekropolah z gomilami najdejo tudi gomile, ki nimajo nobenih ostankov niti upepeljenih niti neupepeljenih mrličev. Arheologi menijo, da so te gomile predstavljale nekakšne simbolične grobove. Nasute so bile v spomin umrlega, ki pa tu ni bil pokopan, ampak je umrl ali bil ubit nekje v tujini (Niederle 1931: 60). Drugo vrsto gomil brez grobov ali kulturnega materiala pa predstavljajo t.i. stražarske gomile, ki so bile nasute po južnih ruskih stepah v celih sistemih, na katerih so stale straže v vojni (Niederle 1931: 61). Notranjost gomile pri grobu z upepeljenim mrličem je bila popolnoma enostavna. Pepel sežganega mrliča je bil sesut na kup ali v žaro, ki je stala na površini zemlje, nad njo pa je bila nasuta gomila. Ponekod je bila nasuta tanjša, drugje debelejša plast zemlje. Redki primeri so, da so za pepel sežganega mrliča najprej izkopali manjšo jamo in šele nato nasuli gomilo. Prav tako so redki primeri, da so naredili leseno skrinjico, ki je bila pokrita in katere pokrov se je pri novih pokopih lahko odstranil.

V glavnem lahko najstarejše, to je žgane slovanske grobove na območju srednje Evrope, v Rusiji in Ukrajini, predvsem v zgodnejšem obdobju imamo za zelo revne, tako glede konstrukcije kot tudi glede pridevkov. Tako so na primer v žganih grobovih v srednji Evropi našli v žari ali pepelu le kakšne drobce keramike, železne priponke, nož, kopije, strelice. Redko so bili najdeni tudi nekoliko dragocenejši predmeti, kot so stekleni biseri in srebrni filigranski uhani (Korošec 1952: 67). Revni grobovi naj bi bili po mnenju Niederleja posledica sežiganja mrliča, kjer naj bi se v velikem ognju na grmadi uničilo vse, kar je bilo izdelano iz kakšne boljše snovi, deformirani pa so bili tudi kovinski izdelki (Niederle 1931: 62, 63). Poleg tega pa je Niederle tudi mnenja, da Slovani po odhodu iz pradomovine niso mogli vzeti s seboj vsega svojega imetja, zato so morali varčevati tudi z dajanjem pridevkov v grobove (Niederle 1931: 63).

Slovani so k ritualu pokopa neupepeljenih mrličev prehajali postopoma. V glavnem so upepeljevanje opustili s prihodom krščanstva, obstajajo pa številni primeri,

ko je ritus pokopa neupepeljenih mrličev spodrinil starejši ritus, ko so mrliče sežigali že veliko pred sprejetjem krščanstva oziroma pred njegovim ukoreninjenjem. Po spremembi pogrebnega običaja je še dolgo ostala v uporabi zunanja oblika groba - gomila. Tudi s sprejetjem krščanstva ni povsem izginila, čeprav je skušala Cerkev ta način pokopa čimprej odstraniti in grobišča osredotočiti okrog cerkva (Korošec 1952: 72).

Zunanja oblika gomile je ostala nespremenjena. Nekoliko se je spremenila notranjost, in sicer glede na izdelavo groba. Postopek nasipavanja gomile je prav tako ostal nespremenjen. Neupepeljenega mrliča so pokopavali na več načinov. Najobičajnejša je bila pravokotna jama, ki je bila vkopana različno globoko in v katero je bil položen mrlič brez kakršnihkoli posebnosti. V zgodnejšem obdobju je okostnjak ležal zelo plitko, kasneje veliko globlje. Stene grobne jame so bile lahko pokončne, tako da je bila širina in dolžina groba povsod ista, lahko pa so bile tudi nekoliko poševne, tako da se grobna jama proti dnu zožuje (Korošec 1952: 73, 74). Pogosti so tudi primeri, v katerih so okostnjaka položili na desko, v mlajših grobovih pa leži tudi v krsti. To je posebej pogosto tam, kjer so se gomile obdržale zelo dolgo. Kljub temu je Niederle mnenja, da lahko pri Slovanih le redko govorimo o pravih grobnicah (Niederle 1931: 73). Pri pokopu v gomilah je bil navadno pokopan samo en mrlič. Obstajajo tudi izjeme z večjim številom grobov v eni grobnici, npr. na Aktirki so našli v grobnicah 2 do 7 grobov, v Rusiji pa imamo tudi primere, kjer so bili grobovi v gomilo položeni v etažah (Korošec 1952: 77).

S sprejetjem krščanstva Slovani počasi začnejo opuščati gomile ter uvajati t.i. plana grobišča. Gre za večje število grobov na enem mestu, kjer so grobovi vkopani v zemljo v obliki štirioglate jame, navadno z enim mrličem (Korošec 1952: 81). Pogosto so slovanska grobišča nastajala na razvalinah antičnih stavb ali na predzgodovinskih seliščih (Korošec 1947: 49). Zanimiv je primer grobišč, odkritih v Dalmaciji, kjer grobovi, čeprav so plani, niso položeni v vrste in enostavno vkopani v zemljo, temveč so poleg tega še obdani s kamnitimi ploščami. Oblika grobov ni pravilen pravokotnik, ampak je grob ob glavi in nogah zožen, na sredini pa nekoliko razširjen. Karman je mnenja, da so mrliča pri pokopu položili v zemljo in ga šele nato tik ob telesu obložili s kamenjem (Karman v Korošec 1952: 82). Tla groba so bila navadno iz zemlje, ali so bila tlakovana s kamnitimi ploščami. Sam grob pa je bil pokrit z nekoliko večjimi ploščami (Korošec 1952: 82).

Pridevki se pri skeletnem pokopu pojavljajo v veliko večjem številu kot v grobu upepeljenega mrliča. V starejših grobovih je bila tipična keramika. Skoraj v vsakem grobu je poleg okostnjaka, čeprav nima nikakršnih drugih pridevkov, vsaj lonček ali lonec, izdelan iz zemlje, ali pa tudi z železjem okovano leseno vedro. Moški okostnjaki imajo pogosto pridan kos orožja ali orodja, ženske pa nakit.

3. POGREBNE ŠEGE IN NAVADE DANES

3.1 SMRT V SLOVENSKIH LJUDSKIH ŠEGAH IN VEROVANJU

Pri številnih šegah ob smrti, ki so se ohranile vse do danes, srečujemo na eni strani strah pred mrličem in njegovim povratkom, ki bi lahko imel posledice za domače, na drugi strani pa spoštovanje do njega, ker so ga imeli radi in ker ima po smrti na žive še vedno velik vpliv. O tem v poglavju »Smrt in reintegracija skupine« svoje knjige z naslovom »Magija, znanost in religija in drugi eseji«, piše tudi B. Malinowski (Malinowski 1955: 47–53). Ljudje se ne moremo sprijazniti z dejstvom prenehanja, s koncem življenja, vera pa je tista, ki nam daje možnost verjetja v življenje po smrti, v nesmrtnost, posledica katere je vera v duhove (Malinowski 1955: 50, 51). Vera v duhove pa pomeni tudi neko mero strahu pred njimi in temu primerno obnašanje ljudi. Na tem mestu Malinowski opozarja na zanimivo kontradikcijo, in sicer na to, da po eni strani obstaja želja po ohranitvi trupla (npr. mumifikacija) in na drugi strani težnja po čimprejšnji odstranitvi trupla, ki naj bo čim dlje od živih, da jim pokojni ne bi mogel na kakršen koli način škoditi (Malinowski 1955: 49).

V naših šegah ob smrti je veliko prvin, ki izvirajo iz davne preteklosti in miselnosti naših prednikov, vendar pa sta prvotni pomen in namen sedaj v glavnem pozabljena ali drugače interpretirana, ostala je zgolj navada. O mnogih izmed teh navad govorijo zapisi iz preteklosti, o številnih pripovedujejo naši dedki in babice, nekatere lahko še danes opazujemo tudi sami v vsakdanjem življenju.

3.2 »INDICI SMRTI« - PREDSMRTNA ZNAMENJA, INTERPRETACIJA SANJ IN SIMBOLIKA SMRTI

Nekoč, pa tudi še dandanes, ljudje iz mnogih znamenj sklepamo na bližnjo smrt. O tem, iz katerega obdobja naj bi vera v predsmrtna znamenja izvirala, so mnenja

različna. Nekateri raziskovalci menijo, da so poganska, drugi pa, da naj bi nastala v obdobju pokristjanjevanja, ko je krščanstvo človeka učilo, da se mora na smrt pripravljati s strahom in jo nestrpnost pričakovati (Orel 1944: 304).

Smrt lahko indicirajo različni izredni pojavi in dogodki v hiši ali blizu doma. Smrt je blizu, če se ura na steni nenadoma ustavi, če luč sama od sebe ugasne, če pokajo stene v hiši ali če na podstrešju nenadoma zaropota (Plotnikova 1999: 206). Smrt napovedujejo tudi živali: nekatere domače živali, ptice, plazilci ali insekti v hiši ali blizu le-te (v kleti, na podstrešju, na strehi, na vrtu, ob oknu). Smrt je blizu, če pes tuli, mačka močno mijavka, če kokoš poje kot petelin in če bela ovca povrže črno jagnje (Ovsec 1991: 239). Prihajajočo smrt napovedujejo tudi lastovica ali netopir, če priletita v hišo, pa trkanje ptice na okno, oglašanje orla ali skovikanje sove, sova v bližini hiše, če kukavica nad hišo trikrat zakuka, če je v hiši krt ali če dela pod hišo ali ob njej rove (Plotnikova 1999: 207). Smrt so nekoč napovedovali iz raznih poljskih in drugih gospodarskih opravil, zato na primer v torek, sredo in soboto niso sejali, češ da bi potem lahko nekdo umrl (Ovsec 1991: 237). Tudi pri vseh ostalih dogodkih v življenju so pazili na pravilno vedenje, da ne bi po nepotrebnem izzivali smrti. Tako na primer, če se mladoporočenca, posebno nevesta, po vrnitvi s poroke spotakneta ob domači prag, to pomeni, da bodo kmalu umrli starši ali kdo drug, živeč v tej hiši. To verovanje je nastalo v obdobju pokopavanja umrlih prednikov pod prag in je bil to zato sveti kraj (Ovsec 1991: 222, 238).

Smrt lahko, po mnenju Plotnikove, napovemo tudi z interpretacijo sanj (Plotnikova 1999: 207). Tako v sanjah (z)graditi hišo, posekati drevo, posaditi rože ali zanetiti ogenj pomeni, da boš kmalu umrl.

3.3 ŠEGE OB UMIRANJU IN SMRT

O težkem bolniku se običajno pravi, da je »hudo bolan«, »na smrt bolan«, da je »na smrtni postelji«, »na smrt je betežen«. V Prekmurju pravijo, da je »na muki« ali preprosto, »ne bo več dolgo«, »ne bo preživel dneva/noči«, da »ugaša«. Prav tako na različne načine izražajo, da je umrl, kar je delno izraz strahu pred izgovarjanjem besede o smrti, delno pa znak spoštovanja do rajnega. Zato pravijo na primer, da »je odšel«,

»poslovil se je«, »preminil je«, »izdihnil je«, »dušo je pustil«, »rešen je« itd (Novak 1960: 187).

Ko človek umre, se začne okoli njega dogajati marsikaj. Vsa dejanja temeljijo na prepričanju, da smo s pokojnim na nek način še vedno povezani ter na skrbi za odrešenje njegove duše (Ložar Podlogar 1999: 12). Stara navada je, da mrliču večkrat zavežejo brado z ruto in mu zatisnejo oči. To je znamenje spoštovanja do umrlega, hkrati pa obrambno dejanje, ki naj bi izviralo iz strahu pred mrličevim »hudim pogledom«. Ljudje so se namreč od nekdaj bali, da ne bi mrlič s svojim pogledom za seboj v smrt potegnil še koga iz družine. Tako dandanes na vasi, še vedno pravijo, da če mrlič gleda, bo kmalu umrl še nekdo (Ložar Podlogar 1999: 13). Mrtvemu so nekoč v roke dajali lističe z besedilom kakšne pesmi, vendar brez zadnjega verza, ali pa so mu priložili Sveto pismo in iz njega iztrgali nekaj strani – vse to zato, da bo pokojni na onem svetu lahko bral, besedilo pa mu bo nerazumljivo in ga bo moral še razvozlati in tako ne bo imel časa, da bi se vračal med žive.

V sobi ustavijo uro v znak, da se je izteklo življenje rajnega in zaradi tišine. Da bi duša rajnega lahko odšla iz hiše, odprejo vsa okna. Ker mrličev obraz ne sme odsevati iz ogledala, da njegova bledica ne bi prešla na tistega, ki bi ga v ogledalu gledal, ogledalo obrnejo k steni ali ga pokrijejo (Novak 1960: 187).

Stara navada, ki je marsikje še živa, je, da če v hiši nekdo umre, takoj zbudijo vse, ki v tej hiši živijo. Če umre gospodar, zbudijo tudi živino v hlevu, češ naj ve, da stari gospodar odhaja in bo prišel novi. Če umre gospodinja, gredo v svinjak, kokošnjak, celo čebela in s trkanjem na panje naznanijo smrt v hiši. Staro verovanje je namreč bilo, da je smrt gospodarja ali gospodinje nalezljiva in je treba mrtvemu prepričati, da bi odnesel kaj s sabo na oni svet (Ložar Podlogar 1999: 14).

Ljudje na vasi vedo za vsakega težkega bolnika. Smrt naznanja mrtvaško zvonjenje in ko zapoje navček, vedo, da je bolnik umrl. Če navček zapoje enkrat, vedo, da je umrla ženska, če umre moški, zapoje dvakrat, za duhovnika pa trikrat (Novak 1960: 187). Umrlega najprej umijejo in oblečejo v obleko, določeno oziroma izbrano za smrt. To delo so nekoč opravljali samo sosedje, saj se domači mrtvega niso smeli dotakniti. Na Gorenjskem takim sosedom pravijo »mrtvi sosedje«. Pokojnika umijejo ne le iz higienskih razlogov, temveč tudi zato, da se ne bi, kakor so nekoč verjeli, hodil nazaj

umivat (Ložar Podlogar 1999: 15). V številnih krajih ostane preoblečen mrlič na sveže pogrnjeni postelji, drugod zanj naredijo mrtvaški oder oziroma pare, na katerih leži z nogami obrnjen proti hišnim vratom, pripravljen na zadnji odhod. Sledi kropljenje mrliča. Na deželi največ hodijo kropit zvečer, ko so vsa dnevna opravila narejena in ostanejo pozno v noč ter mrliča varujejo ali »vahtajo«. Ta navada je še vedno zelo živa tam, kjer pokojni leži v domači hiši. V Beli krajini pravijo, da so na »varki«, Gorenjci gredo »mrliča vahtat« ali »varvat«, na Štajerskem gredo k mrliču »bedet« ali »čut«, Korošci pa »žebrat«. Dolenjci pravijo »gremo čut«, »gremo vahtat« in celo »gremo jest bel kruh«, ker so pri vsaki hiši seveda tudi dobro postregli. Za umrlega najprej molijo in pojejo žalostinke. Da bi pregnali spanec, si pripovedujejo zgodbe ter igrajo družabne igre. Ker jim strežejo s pijačo, se marsikje razvije prava veselica, kar je bilo včasih namerno, saj so se s tem želeli zavarovati pred mrličevim zlim vplivom, obenem pa ga razveseljevati, češ da z žalostnim slovesom ne bi bil zadovoljen (Novak 1960: 188).

Mrliča navadno pokopljejo tretji dan. Ljudje so reki, da krste ne sme biti pri hiši. Prinesli so jo pogrebci, nekaj ur pred pogrebom. Na Koroškem na primer so krsto stesali sosedje, zdaj jih delajo tesarji iz smrekovega, redkeje iz hrastovega lesa. Za razliko od danes so bile nekoč mnogo preprostejše in skromnejše, brez zunanjega okrasja, z izjemo črnega križa. Poročene so navadno položili v črno, samske in otroke pa v belo rakev. Prav tako nekoč niso smeli uporabljati železnih žebeljev, ampak le lesene (Ložar Podlogar 1999: 18). Pogrebci mrliča vzamejo dol z mrtvaškega odra in ga položijo v »trugo«, »trugvo«, »rakev«, »krsto«. Takrat se iz sobe umaknejo vsi, ostanejo le najbližji sorodniki.

Ko nesejo mrtvega iz hiše, gre za prehod od doma do groba, s tem pa so povezane številne šege prehoda, ali ločitvene, poslovilne šege. Ker mrtvi jemlje slovo od domačega ognjišča, iz ognjišča vzamejo nekaj živega oglja, nanj dajo kadilo in rajnega s tem spremijo do vaškega križa ali kakšnega drugega znamenja, pri katerem sprevod počaka duhovnika. Ponekod na Štajerskem, Dolenjskem in v okolici Ljubljane imajo še vedno navado, da se najstarejši pogrebec v imenu umrlega poslovi, prosi odpuščanja za vse storjene krivice, zagotovi vsem, da jim tudi sam odpušča ter prosi, da molijo zanj (Ložar Podlogar 1999: 21).

Posebna oblika slovesa od rajnega je bilo »narekovanje«, »naricanje«. Gre za prežitek indoevropskega obredja, ki je bilo, posebno v obmejnih predelih, razširjeno tudi

pri nas. »Narekovali« so domači, predvsem žene, še bolj pogosto pa prav za to najete in plačane »jokavke«, »narekavice«, »naricalke«. »Narekanje« je glasna, z jokom in stokom združena tožba za pokojnim, predvsem za možem ali otrokom, v kateri žena izraža svojo žalost, hvali moževe dobre lastnosti in ga imenuje z ljubkovalnimi imeni (Novak 1960: 190). »Naricali« so navadno pred hišo in na pokopališču. Še danes včasih slišimo, da jokajoča žena ob pogrebu preide v glasno poslavljanje od pokojnega.

Na pokopališče nosijo poročene pokojne možje, neporočene pa fantje. Če je pokopališče oddaljeno, krsto naložijo na voz. Po ljudskem verovanju je treba iti za njim po kolesnicah, sprevod pa mora do pokopališča po navadni poti in ne po bližnjicah, sicer pravijo, da bi mrtvi hodil zadaj, torej bi hodil za lastnim pogrebom. Prav tako se pogrebci ne smejo ozirati nazaj, da ne bi bil v hiši kmalu nov mrlič (Ložar Podlogar 1999: 22). Na podeželju so pogrebi navadno z mašo. Tudi tu je pomembno, kako pokojnega oziroma krsto nesejo v cerkev in iz nje; največkrat z nogami naprej, da se tudi v cerkev ne bi več vračal (Ložar Podlogar 1999: 23).

Po stari šegi so grob nekoč izkopali sosedje, v začetku 20. stoletja pa so to navado začeli opuščati in jamo danes izkoplje grobar. Posebna navada se je ohranila v Beli krajini, kjer so grob izkopali vsi vaščani. V ta namen je bilo v mrtvašnici na pokopališču pripravljeno orodje, ali pa so ga pogrebci prinesli kar s seboj na pogreb. Na Koroškem še danes, ko izkopljejo grob, orodje položijo nad jamo v obliki križa; lopata po dolgem, kramp počez. Ko spustijo krsto v jamo in je pogrebni obred končan, vsak pogrebec v grob vrže grudo prsti. S tem dejanjem vsi navzoči sodelujejo pri pokopavanju. Danes gre predvsem za izražanje spoštovanja in ljubezni do pokojnika¹⁰, prvotno pa je bilo to obrambno dejanje, ki naj bi odvzelo strah pred rajnim ter jih obvarovalo zla, ki bi jim ga lahko povzročil.

Poslednjo skrb za umrlega nam kažejo tudi šege in navade, ki se odvijajo po pogrebu doma ali na pokopališču. Tisti, ki niso šli na pogreb, so doma pospravili mrtvaški oder, sežgali deske in žimnico, na kateri je ležal pokojni. Nosači so si v škaflu umili roke in jih obrisali v belo brisačo, ki jo je grobar potem vrgel na streho, pogrebni voz pa so ponekod sneli kolesa in jih pustili tri dni na dvorišču pokojnikove hiše. Vprega, s katero so vozili pokojnika, se mora po ljudskem izročilu v

¹⁰ Ob tem velja omeniti pregovor »naj mu bo zemlja lahka«.

diru vrniti domov takoj po pogrebu, slamo, na kateri je bila na vozu krsta, pa mora odnesti na vse strani (Ložar Podlogar 1999: 24).

Po pogrebu se še vedno povsod držijo stare šege pogostitve sedmi ali osmi dan po pogrebu. To gostijo imenujemo sedmina ali osmina, v različnih slovenskih krajih pa ji pravijo tudi »karmina«, »korbina«, »trbina« in podobno (Novak 1960: 192). To mrtvaško gostijo pripravijo domači pokojnemu v čast in spomin. Zdaj je običajno takoj po pogrebu in ji pravimo pogrebščina, čeprav je nekje še ohranila tudi staro ime. V nekaterih krajih so jih obhajali celo šele po božiču ali pozno jeseni, ko je bilo delo na polju opravljeno in so lahko postregli s kolinami, novim vinom itd. Sedmina kot mrtvaška gostija izvira iz prastarih časov in je zadnji ostanek staroslovanskih mrtvaških obredij. Gre za čaščenje mrtvih duš in verovanje, da je treba duše mrtvih ob določenem času pogostiti s hrano in pijačo. Že ko mrlič leži na mrtvaškem odru, potrebuje hrano. Ostanek takega mišljenja je, da so še v prvi polovici 20. stoletja na Notranjskem mrtvem na mrtvaški oder dali pol litra vina, riž, moko in sladkor, da bo imel hrano za pot na drugi svet (Ložar Podlogar 1999: 25). Mrtvim so prilagali razna jedila tudi v grob. Izkopanine staroslovanskih grobov kažejo, da so naši predniki te jedi v grob polagali v posebnih posodah. Tako kakor jedi na mrtvaškem odru ali v grobu so bile tudi mrtvaške gostije v svojem najglobljem smislu posvečene pokojniku. To nam potrjujejo mnoge šege, ki so se ohranile vse do danes.

Žalovanje za možem oz. ženo ter za starši praviloma traja celo leto, za brati oz. sestrami ali drugimi sorodniki pa pol leta ali manj. Sorodniki umrlega kažejo svojo žalost na zunaj tako, da nosijo temna, navadno črna oblačila. Po mestih to že v veliki meri opuščajo, na deželi pa se te navade še držijo. Izročilo pozna posebne zgodbe o umrlih otrocih, za katerimi se po ljudskem verovanju ne sme jokati, prav tako ne obleči črne obleke, pa tudi ne prepogosto prižigati sveč, ker sicer na onem svetu preveč trpijo. Če mati preveč joka, otrok ne more niti v nebesa niti v vice, ampak ostane v predpeklju, kjer trpi. Drugi pa pravijo, da mati ne sme jokati za otrokom, ker bo sicer njegovo oblačilce mokro in zato težko, tako da ne bo mogel »z drugimi angelčki letat« (Ložar Podlogar 1999: 27). V Keleminovem delu »Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva« najdemo zgodbo o solznih vrčkah, v katere so matere zbirale solze, ko so žalovale za svojim umrlim otrokom (Kelemina 1930: 137, 138).

SKLEP

V diplomski nalogi je bil moj namen vrnitev v preteklost, k našim prednikom Slovanom, k njihovem razumevanju in pojmovanju smrti. Osredotočila sem se na dva problema, ki sem ju, v obliki dveh hipotez, zastavila že v Uvodu.

Za razliko od družbe danes, v kateri je individualizem ena od pomembnejših vrednot, posameznik pa merilo vsega, je socialna ureditev naših prednikov temeljila na kolektivizmu. Posameznik je bil pripadnik širše skupnosti, ki je pomenila tudi socialno varnost in lažje soočanje s težavami v vsakdanjem življenju, na koncu pa tudi s smrtjo. Svoje je dodalo verovanje v različne bogove, s primesmi animizma in spiritualizma, kar vse je pripomoglo k drugačnemu dojetanju in sprejemanju smrti. Slovani so smrt sprejemali kot ontološko nujnost, medtem ko smo danes smrt tabuizirali. Slovani so se s smrtjo ukvarjali, mi pa jo odrivamo v kot in se z njo ne želimo soočiti. V zvezi s smrtjo pri Slovanih obstaja veliko več različnih pojmov, kot jih na primer uporabljamo v današnjem izrazoslovju: »dobri« pokojniki, »slabi« pokojniki, »dobra« smrt, »slaba« smrt, dvojni pokop, hišni škrat, vračanje duše idr. Smrt nekoč ni pomenila zadnjega srečanja z bližnjim. Slovani so namreč verjeli, da se duša pokojnika v različnih oblikah vrača med žive. Še živeči pa so to sprejemali brez strahu, pogosto tudi z z dobrotami obloženo mizo, če je pokojnik umrl t.i. »dobre« smrti. Tudi s »slabimi« pokojniki so se soočili in pred njimi niso bežali. Navadno so sežgali vitalne dele trupla, kjer naj bi se nahajala duša in tako preprečili vračanje pokojnika, ki je umrl »slabe« smrti in bi jim lahko škodil. Posebna skrb za dušo pokojnika se kaže v prekopavanju grobov oz. dvojnem pokopu, 40 dni do 10 let in več po pogrebu.

Ali vemo, zakaj fraza »dušo je pustil«? Čemu vahtanje? Zakaj na pogrebu vsak pogrebec v grob vrže pest zemlje? Zakaj krsto pokojnika iz hiše oz. cerkve nesejo z nogami naprej? Zakaj sedmina? Ali ženin ve, zakaj svojo nevesto dvigne in odnese čez hišni prag? Prebivalci nekaterih bivših jugoslovanskih držav na grobove še vedno prinašajo hrano in predmete, ki jih je imel pokojnik v življenju rad, pa ne vedo natančno, zakaj in čemu takšno početje. Skovikanje sove, oglašanje kukavice, črna mačka, ki nam prekriža pot - vse to je danes zgolj vraževerje, ki pa izhaja iz časov naših davnih prednikov. Tu so še številni obredi žrtvovanja (npr. polivanje in kopanje dodol v Srbiji,

obredi ob praznikih, obredi za dobro letino, obredni kruh). Vse to so prežitki staroslovanskih obredji, ki so danes postali samoumevna navada.

Moje mnenje je, da sem skozi nalogo s pomočjo argumentov, ki sem jih podala, obe hipotezi dokazala kot pravilni. Menim tudi, da je do kakršnih koli pomanjkljivosti v nalogi prišlo predvsem zaradi omejenega števila virov in literature v slovenskem in ostalih, meni razumljivih tujih jezikih, s katerimi bi si lahko pomagala pri pisanju. Ugotavljam, da se za svoje korenine najbolj zanimajo narodi Vzhodnih in Zahodnih Slovanov, predvsem Rusi. V slovenskem jeziku je najbolj uporaben vir delo Damjana Ovsca, *Slovanska mitologija in verovanje*, v srbščini pa Jančičjevičeva knjiga *U znaku moloha*. Ob vsem tem sem tudi mnenja, da se Slovenci kot narod premalo zanimamo za svojo lastno preteklost.

VIRI IN LITERATURA

- ✓ Aries, Philippe (1989): *Eseji o istoriji smrti na zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.
- ✓ Avsenak, Mirko, ur. (1968): *Pesnitev o pohodu Igorjevem/Pesmi o Iliji Moromcu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ✓ Baš, Angelos (1949): *Stari Slovani v zgodovini*. Ljubljana: Slovanski knjižni zavod.
- ✓ Breznik, Anton in Boris Orel (1944): *Narodopisje Slovencev I. Slovenski ljudski običaji*. Ljubljana: Klas.
- ✓ Cotterell, Arthur (1998): *Miti in legende, Ilustrirana enciklopedija*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- ✓ Đaković, Branko (1999): About the custom of repeated (double) burial. *Etnolog*, 9(1), 137–144.
- ✓ Eliade, Mircea (1996): *Zgodovina religioznih verovanj in idej III (Od Mohameda do reformacije)*. Ljubljana: DZS.
- ✓ Gantar, Kajetan (1961): Viri in literatura. V Prokopij iz Cezareje: *Pod Justinjanovim žezlom*, 26–28. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ✓ Gavazzi, Milovan (1953): *Pogrebne saone*. Beograd: ZEM.
- ✓ Inzko, Valentin (1991): *Zgodovina Slovencev do leta 1918*. Celovec: Mohorjeva založba.
- ✓ Ivanov, V. N. (1989): Slovanska mitologija. *Nova revija* 8(87/88), 1006–1013.
- ✓ Janićijević, Jovan (1986): *U znaku moloha: antropološki ogled o žrtvovanju*. Beograd: VAJAT-Beograd.
- ✓ Kastelic, Jože in Božo Škerlj (1950): *Slovanska nekropola na Bledu: arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- ✓ Kelemina, Jakob (1930): *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva (Z mitološkim uvodom)*. Celje: Družba sv. Mohorja.

- ✓ Korošec, Josip (1947): *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- ✓ Korošec, Josip (1950): *Staroslovensko grobišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: SAZU.
- ✓ Korošec, Josip (1952): *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ✓ Kotnik, France (1958): *Storije. Koroške narodne pripovedke in pravljice II*. Celovec: Družba Sv. Mohorja.
- ✓ Krojej, Monika (2002): Boginja mati – Mokoš; slovensko mitološko izročilo. *GEA, Življenje sveta* 12(4), 69–70.
- ✓ Krojej, Monika (2002): Podzemni svet in Veles; slovensko mitološko izročilo. *GEA, Življenje sveta* 12(6), 66–67.
- ✓ Kumer, Zmaga (2002): *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- ✓ Leger, Louis (1984): *Slovenska mitologija*. Beograd: Grafos.
- ✓ Ledić, Franjo (1970): *Mitologija Slavena. Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena*. Zagreb: samozaložba.
- ✓ Levi-Bruhl, Lucien (1996): *L'ame primitive*. Paris: Universitaires de France.
- ✓ Lilek, Emilijan (1899): *Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- ✓ Lozar Podlogar, Helena (1999): Smrt v slovenskih ljudskih šegah in verovanju. V: Neva Brun in Majan Remic (ur.): *Tihi pomniki minljivega časa; drobci o šegah slovesov in pokopališki kulturi na slovenskem etničnem ozemlju*, 7–29. Ljubljana: Forma 7.
- ✓ Maister, Hrvoj (1975): O umiti in v prt zaviti lobanji pri Koroških Slovencih. V *Traditiones, zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta*, 238–247. Ljubljana: SAZU.
- ✓ Makarovič, Gorazd (1991): *Votivi: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- ✓ Malinowski, Bronislaw (1955): *Magic, science and religion and other essays*. New York: Doubleday & Company, Inc.
- ✓ Markelj, Milan (1992): Brižinski spomeniki. *Dolenjski list* 43(27), 12.

- ✓ Matičetov, Milko (1955): Umita in v prt zavita lobanja pri Slovencih. Poročilo o 3. anketi Inštituta za slovensko narodopisje SAZU. *Slovenski etnograf* 8, 231–254.
- ✓ Mencej, Mirjam (1995): Duša umrlega kot žival pri starih Slovanih. *Anthropos* 27(5–6), 198–212.
- ✓ Mencej, Mirjam (1997): *Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- ✓ Mikhailov, Nikolai (2002): *Mythologia Slovenica. Poskus rekonstrukcije slovenskega poganskega izročila*. Trst: Mladika.
- ✓ Miškovič, Zvonko (1982): *Religija starih Južnih Slovana u svijetlu kršćanstva, na temelju historijskih izvora, narodnih vjerovanja i običaja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- ✓ Morin, Edgar (1981): *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- ✓ Möderndorfer, Vinko (1946): *Verovanja, uvere in običaji Slovencev* (narodopisno gradivo). Celje: Družba Sv. Mohorja.
- ✓ Niederle, Lubor (1931): *Rukovet slovanske archeologie*. Praha: ORBIS.
- ✓ Niederle, Lubor (1924): *Život starych Slovanu. Zaklady kulturnich starožitnosti Slovanskych. Dilu II. Svazek I*. Praga: Bursika & Kohouta.
- ✓ Novak, Vilko (1960): *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ✓ Ovsec, J. Damjan (1991): *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Založba DOMUS.
- ✓ Pleterski, Andrej (1995): Model etnogeneze Slovanov na osnovi nekaterih najnovejših raziskav. *Zgodovinski časopis* 49(4), 537–556.
- ✓ Rožnik, Pavle (1978): »Zlato mesto«. V Pavle Rožnik (ur.): *Lepa Mankica in druge prekmurske pravljice*, 124. Murska Sobota: Pomurska založba.
- ✓ SSKJ, 2, I–Na (1975). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ✓ Šmitek, Zmago (1998): *Kristalna gora*. Ljubljana: Forma 7 sedem.
- ✓ Šmitek, Zmago (1999): Podzemlje – nebo – zemlja. V Neva Brun in Marjan Remic (ur.): *Tihi pomniki minljivega časa; drobci o šegah slovesov in pokopališki kulturi na slovenskem etničnem ozemlju*, 40–44. Ljubljana: Forma 7.
- ✓ Vasiljev, Spasoje (1986): *Slovenska mitologija*. Beograd: Arion.

- ✓ *Verstva sveta. Enciklopedija verstev v zgodovini človeštva* (1977). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ✓ Vinogradova, Lyudmila N. (1999): Notions of »good« and »bad« death in the system of Slavic beliefs. *Etnolog* 9(1), 45–49.
- ✓ Thomas, Louis – Vincent (1980): *Antropologija smrti I in II*. Beograd: Prosveta.
- ✓ Tokarev, S.A. (1974): *Vera v zgodovini narodov sveta*. Ljubljana: MK.

INTERNETNI VIRI:

- ✓ Nežmah, Bernard (2005): *Kurent, Zeleni Jurij in Kresnik*. Dostopno na http://www.mladina.si/tehdnik/200532/clanek/kul--mitologija-bernard_nezmah/ (8. avgust 2005).
- ✓ Maričić, Vladimir (1998): *Ritual. Dodole*. Dostopno na <http://home.drenik.net/alijansa/srpski/ritual/3.html> (4. oktober 1999).